

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 4 (59) 2023

Харків
«Право»
2023

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 4 від 31.10.2023)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2023. – № 4 (59). – 146 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **М. П. Трєбін** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ю. Ю. Каліновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Філософія»:** **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбелаз-Кампілло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Магда Джулісса Рокас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколумбіани, Колумбія); **Алекс Веліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лagos, Чилі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Мліга Венажиндене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Іоліта Гряблікайте** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Доданова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Куцепал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьярн Мелкевік** – доктор права, професор (Університет Лавала, Канада); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагієр** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вілла Тамулісне** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Політологія»:** **Хорхе Ісус Вільямс Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіш Жуковський** – габілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Мащинна** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. Ю. Рімаренок** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Военно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка, Україна); **Октаві Ф. Танрісієр** – доктор наук у галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **Штефан де Шнігелєйр** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); **члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»:** **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – габілітований доктор у галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **В. В. Меньшиков** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпільський університет, Латвія); **К. Т. Михайлова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **О. Ю. Панфілов** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Філіппова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет ім. шейха Засда, ОАЕ)

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстрований як наукове фахове видання, категорія «Б» (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних базах: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакції: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77,

Харків, 61024, Україна. Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; сайт: http://fil.nlu.edu.ua

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. 4 of 31.10.2023)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, Pravo, 2023. – Issue No. 4 (59). – 146 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Mykhailo Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy**: **Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milita Vienažindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Svitlana Kutsepai** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamulienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science**: **Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Yevheniy Bereznyak Military Diplomatic Academy, Ukraine); **Oktay F. Tansirsever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology**: **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Viktoriia Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «“The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University”». Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category «B» (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases «Scientific Periodicals of Ukraine» and «Bibliometrics of Ukrainian Science» of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinska St., Kharkiv, 61024, Ukraine.
Tel.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

<i>Прудникова О. В.</i> ФЕНОМЕН ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ.....	6
<i>Дзьобань О. П., Буліч А. І.</i> КОРЕЛЯЦІЯ СВОБОДИ І ПРАВ ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ НЕОПРАГМАТИЗМУ: НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ ІСАЇЇ БЕРЛІНА	17
<i>Юркевич О. М.</i> ТЕРОРИСТИЧНИЙ АКТ: ПРИЮРИДИЧНИЙ ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЩОДО КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ (на прикладі ч. 1 ст. 258 ККУ).....	34
<i>Коваленко І. І., Мелякова Ю. В., Кальницький Е. А.</i> ЖЕРТВА ЯК МЕДІАКОНСТРУКТ У ПРОСТОРІ БІОПОЛІТИКИ	49
<i>Похоата Габрієла</i> ВІД ТРИВОГИ ДО АТАРАКСІЇ.....	70
<i>Трофименко В. А.</i> ДЕРЖАВА ЯК ОСОБЛИВИЙ СУБ'ЄКТ КІБЕРПРОСТОРУ	78
<i>Іващенко Т. В.</i> ГЕРМЕНЕВТИКА ТІЛЕСНОСТІ Г. ПЛЕСНЕРА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НЕВЕРБАЛЬНИХ ПРАКТИК ЛЮДСЬКОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	93
<i>Ареф'єва А. Ю.</i> КОНЦЕПТИ «ПОЗАЗНАХОДЖЕННЯ ІНШОГО» ТА «ТРАНСГРЕДІЄНТНЕ» ЯК ЗАСАДА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СЦЕНІЧНОГО СИНТЕЗУ МИСТЕЦТВ	105
<i>Андрущенко О. П.</i> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ТОТАЛЬНОЇ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	114
<i>Якуша В. І.</i> ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ ТА РЕЛІГІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНФЛІКТУ МІЖ ПРИРОДНИМ ТА ПОЗИТИВНИМ ПРАВОМ	125
НАШІ АВТОРИ	138
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	139
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «“ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ».....	140

CONTENTS

Philosophy

<i>Prudnykova Olena</i> THE PHENOMENON OF INFORMATION CULTURE IN DOMESTIC SCIENTIFIC DISCOURSE.....	6
<i>Dzoban Olexander, Bulich Artem</i> THE CORRELATION OF FREEDOM AND HUMAN RIGHTS IN THE PHILOSOPHY OF NEO-PRAGMATISM: ON THE EXAMPLE OF THE CREATIVITY OF ISAAH BERLIN	17
<i>Yurkevych Olena</i> TERRORIST ACT: A PRIJURITICAL LOGICAL ANALYSIS OF THE CRIMINAL-LEGAL QUALIFICATION OF THE CRIME (on the example of Part 1 of Article 258 of the Criminal Code of Ukraine).....	34
<i>Kovalenko Inna, Meliakova Yuliia, Kalnytskyi Eduard</i> THE VICTIM AS A MEDIA CONSTRUCT IN THE SPACE OF BIOPOLITICS	49
<i>Pohoatã Gabriela</i> FROM ANXIETY TO ATARAXIA.....	70
<i>Trofymenko Volodymyr</i> THE STATE AS A SPECIAL SUBJECT OF CYBERSPACE.....	78
<i>Ivashchenko Tetyana</i> H. PLESSNER'S HERMENEUTICS OF PHYSICALITY IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF NON-VERBAL PRACTICES OF HUMAN COMMUNICATION	93
<i>Arefieva Anna</i> THE CONCEPTS OF «FINDING THE OTHER» AND «TRANSGREDIENT» AS THE BASIS OF THE INTERPRETATION OF THE STAGE SYNTHESIS OF THE ARTS	105
<i>Andrushchenko Olesia</i> ENSURING HUMAN RIGHTS UNDER THE CONDITIONS OF TOTAL INFORMATIZATION OF SOCIETY.....	114
<i>Yakusha Viktoriya</i> PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN THE STATE AND RELIGION THROUGH THE PRISM OF THE CONFLICT BETWEEN NATURAL AND POSITIVE LAW.....	125
OUR AUTHORS	138
AUTHOR INDEX	139
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS «“THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL LAW UNIVERSITY”. SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY»	140

УДК 1:316.4:008

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.59.289689>

Прудникова Олена Вікторівна, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри культурології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: elenvikprud@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-4610-908X

ФЕНОМЕН ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Досліджено феномен інформаційної культури в сучасному науковому дискурсі. Розкрито теоретичні підходи до її розуміння. Проаналізовано структуру інформаційної культури як поєднання інформаційної грамотності, інформаційної компетентності й етичних норм використання інформаційно-комунікаційних технологій та інформації як такої. Визначено напрями формування інформаційної культури як важливої соціальної проблеми.

Ключові слова: *інформаційна культура, інформаційне суспільство, структура інформаційної культури, інформаційна компетентність, інформаційна грамотність.*

Постановка проблеми. Розвиток інформаційного суспільства та інформаційних технологій спричинив низку досліджень феномену «інформаційна культура». У сучасному науковому дискурсі він інтерпретується в поліпарадигмальному вимірі залежно від конкретних форм його реалізації та методологічних підходів. У наш час інформаційна культура стала важливим складником соціального розвитку, засобом забезпечення інформаційної безпеки на індивідуальному та суспільному рівнях, а також показником адаптації людини у світі інформаційних технологій та віртуальних формах буття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен інформаційної культури представлено в низці досліджень вітчизняних науковців, які ми аналізували під час написання цієї статті. Зокрема, М. Антонченко [1] та О. Повідайчик [6] розглядають інформаційну культуру як різновид загальної культури людини й суспільства. Натомість Н. Уханова [12] визначає інформаційну культуру у вузькому сенсі як правила та норми взаємодії людини з масивами інформації та комунікаційно-інформаційними технологіями в сучасному сус-

пільстві. У дослідженні Л. Ковальчука й Т. Михайліної [4] здійснено узагальнення різноманітних точок зору щодо розуміння сутності інформаційної культури в наукових дослідженнях. У той же час Л. Макаренко [5] визначає суперечності у визначеннях інформаційної культури, що існують, за такими ознаками, як цілісність, динамічність, універсальність, поліфункціональність та метапредметність.

Свою чергою, Л. Чередник [15] усебічно аналізує інформаційну культуру кризь призму адаптації особистості в інформаційному суспільстві та визначає низку проблем у цьому процесі: зростання обсягів інформації, які людині важко засвоїти; збільшення кількості загроз щодо збереження інформації; поява нових форм інформаційного насильства та інформаційної війни тощо.

Дослідники Т. Сулятицька [9], К. Беляков, С. Онопрієнко, І. Шопіна [3], Т. Проценко [7] у своїх наукових роботах приділили значну увагу методам, особливостям та соціальному значенню формування інформаційної культури сучасної людини.

У наукових розвідках І. Трубник, А. Брусенко, А. Стьопкіна [10], Т. Смовженко, З. Скринника [11], С. Богачова [2] репрезентовано різноманітні уявлення про структуру інформаційної культури та характер взаємодії її елементів.

Формулювання мети: аналіз феномену інформаційної культури в контексті вітчизняних наукових досліджень, а також порівняння теоретичних підходів до її структури та засобів формування.

Виклад основного матеріалу. Як правило, становлення інформаційної культури пов'язують із поступальним розвитком інформаційного суспільства, головну роль у якому відіграють знання, інформаційно-комунікаційні технології, що зумовлюють пришвидшення технічного прогресу та стають одним із чинників глобалізаційних явищ та процесів. На думку Т. Чаркіної: «Головною ознакою сучасного інформаційного суспільства є постійна взаємодія людини з інформацією, яка стала для неї життєвою необхідністю, але виникла і необхідність мати знання, уміння, навички оперування інформацією; адаптуватися до змін у комунікації; уміти створювати інформаційні продукти, мати ціннісні установки» [14, с. 70].

Розвиток інформаційної культури як людини, так і суспільства у XXI ст. є важливим чинником адаптації до умов інформаційної цивілізації. Від рівня інформаційної культури суб'єкта суспільних відносин напряму залежить його адаптаційний потенціал.

Як доводить Л. Чередник, адаптація людини в інформаційному суспільстві має низку проблемних аспектів, які варто враховувати під час з'ясування недоліків та переваг нового типу суспільних відносин:

– сучасний світ продукує суттєву суперечність нової системи освіти – між значними темпами збільшення обсягів інформації й обмеженими можливостями засвоєння їх людиною;

– головними перевагами сучасного суспільства є інформація та знання, що продукує руйнівні загрози для людини, оскільки стрімко посилює процеси руйнації локальних культур. Такі загрози детерміновані тим, що культура трансформується від локального до інтернаціонального рівня, а перехідний період завжди потребує неординарних заходів, заснованих на варіативності розвитку ситуації, поясненні нелінійності, біфуркаційного (поліфуркаційного) стану і переходу на якісно новий рівень;

– з урахуванням політичної ситуації у світі та в нашій державі зокрема виникає актуальна проблема – так звані інформаційні війни: деструктивні інформаційні впливи на суспільні настрої через засоби масової інформації, спрямовані на пропаганду насилля й ворожнечі, сепаратизму за етнічною, мовною, релігійною й іншими ознаками. У зв'язку з цим постає необхідність формування уміння протидіяти цим деструктивним явищам, формуючи програми протидії шляхом популяризації громадянської культури, патріотизму, виховання моральних цінностей у людині. Саме громадянський складник психіки людини стає ціннісним кістяком, здатним протидіяти негативним інформаційним діям [15, с. 373].

У зв'язку з вищенаведеним, дослідження інформаційної культури є важливим теоретичним та практичним завданням.

Феномен інформаційної культури в сучасній науковій літературі набуває різних сенсів та змістовних характеристик. З точки зору М. Антонченко, інформаційна культура людини є складником її загальної культури й інтерпретується як «інтеграція здібностей, навичок, знань, ціннісних орієнтацій особистості, які детермінують свідоме намагання до придбання нових знань. Сутність інформаційної культури виявляється через її компоненти. Умовно ці компоненти можна поділити на декілька груп: загальнопізнавальні; алгоритмічні; ті, що пов'язані з навичками оволодіння комп'ютерною технікою; які включають знання етичних та юридичних норм у галузі інформаційних технологій; суто інформаційні» [1, с. 163–164].

Схожу позицію щодо сутності поняття «інформаційна культура» репрезентує О. Повідайчик, трактуючи її як «складову загальної культури, що передбачає здатність сприймати та аналізувати нову інформацію, вільно орієнтуватися в сучасному інформаційному середовищі, а також готовність до застосування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у процесі реалізації професійних функцій. Це знання та вміння, що передбачають аналіз, прогнозування та моделювання соціальних явищ, надання психологічних і правових консультацій, здійснення превентивної та реабілітаційної

роботи з використанням всього арсеналу обчислювальної техніки та програмного забезпечення» [6, с. 7].

Натомість Н. Уханова констатує, що інформаційну культуру у вузькому розумінні слід визначати як найбільш оптимальні способи обміну даними, інформацією та подання їх зацікавленому споживачеві для вирішення теоретичних і практичних завдань, а також як механізми вдосконалення системи навчання, підготовки людини до ефективного використання інформаційних засобів та інформації. На її думку, до основних елементів інформаційної культури належать:

- а) комунікативний (культура спілкування);
- б) лексичний (культури письма й оформлення ділової документації, мовна культура);
- в) інтелектуальний (культура науково-дослідної і розумової діяльності);
- г) інформаційно-правовий; світоглядний та моральний. Усі вказані елементи інформаційної культури особистості взаємопов'язані й взаємозумовлені [12, с. 163–164].

В окремих дослідженнях ідеться про практичні та технологічні аспекти буття інформаційної культури. Зокрема, інформаційна культура з точки зору технократичного підходу – це оптимальні засоби використання знаків, даних, інформації з подальшим їх представленням зацікавленому споживачу, який застосовує їх для вирішення завдань теоретичного і практичного спрямування, зокрема механізмів удосконалення технічних засобів виробництва, зберігання й передачі інформації. У такому сенсі вона є складником не культури взагалі, а, скоріше, професійної культури. Фактично інформаційна культура містить у собі запас наукових знань, використання яких є необхідним для успішної інформаційної діяльності у практичній площині. На думку дослідників, «до наук, що забезпечують процес інформатизації, перш за все, можна віднести математику, кібернетику, інформатику, теорію проектування і низку інших. Невід'ємною частиною інформаційної культури у цьому контексті є розуміння нової інформаційної технології й здатність її застосовувати як для автоматизації рутинних операцій, так і в неординарних ситуаціях, що вимагають відступів від стандартів і нетрадиційного творчого мислення. У цьому аспекті інформаційна культура – це знання про способи отримання, обробки, зберігання, передачі й використання інформації, а також уміння цілеспрямовано працювати з інформацією для її використання в практичних цілях» [8, с. 47].

З точки зору вітчизняних науковців, існує кілька інтерпретацій поняття «інформаційна культура», які можна узагальнити так: 1) сукупність наявних знань і навичок використовувати їх у практичній діяльності для постановки та розв'язання змістовних завдань; 2) певний рівень організації інформацій-

них процесів, ступінь задоволення потреби людей в інформаційному спілкуванні, рівень створення, збирання, зберігання, перероблення і передавання інформації та водночас діяльність, спрямована на оптимізацію всіх видів інформаційної взаємодії, створення сприятливих умов для того, щоб цінності культури були освоєні людиною, увійшли органічно в її життєдіяльність; 3) уміння застосовувати інформаційний підхід, аналізувати інформаційну ситуацію й оптимізувати інформаційні системи задля збільшення рівня їхньої ефективності; 4) галузь культури, пов'язана з функціонуванням інформації в соціумі та формуванням інформаційних якостей людини; 5) гармонізація внутрішнього світу особистості під час опанування нею всього обсягу соціально значущої інформації; 6) інформаційна діяльність ціннісного характеру, зумовлена аксіологемами домінантної культури; 7) якісна характеристика життєдіяльності людини у сфері одержання, передавання, зберігання й використання інформації, де пріоритетними є загальнолюдські духовні цінності; 8) комплекс інформаційних можливостей, доступних фахівцеві в будь-якій сфері діяльності в конкретний момент розвитку цивілізації; 9) рівень знань, що дає змогу людині вільно орієнтуватися в інформаційному просторі та брати участь у його формуванні й трансформації; 10) рівень досконалості людини, суспільства або певного його сегмента в усіх можливих видах роботи з інформацією: її одержанні, зберіганні, кодуванні та переробленні в будь-який спосіб, у створенні на цій основі якісно нової інформації; 11) інформаційна культура характеризує рівні розвитку конкретних суспільств, народностей, націй, а також специфічних сфер діяльності (наприклад культура праці, побут, художня культура) [4, с. 39].

Незважаючи на поліфонію визначень інформаційної культури, на переконання Л. Макаренка, «можна виокремити два ключові підходи в роботах всіх авторів до розуміння інформаційної культури, коли як пріоритетна розглядається або технократична лінія «інформація» в системі «інформація – культура», або власне лінія «культура», згідно з якою провідним елементом, що характеризує інформаційну культуру, є культура в її гуманітарних, духовних проявах, а лінія «інформація» виконує функцію уточнюючої характеристики» [5, с. 130].

Разом із тим, на думку вищезначеного науковця, на підставі узагальнення всіх вищерозглянутих підходів можна дійти висновку, що в інтерпретації різними науковцями поняття «інформаційна культура» наявні три основні суперечності:

– між «цілісністю, динамічністю інформаційної культури і безсистемністю, фрагментарністю включення тих або інших її компонентів у зміст цього поняття;

- універсальністю, поліфункціональністю та метапредметністю способів, механізмів інформаційної діяльності особистості і вибірковістю, утилітарністю відображення їх у змісті поняття інформаційної культури;
- актуальністю визначення цього поняття з позицій культурологічного підходу, що характеризує інформаційну культуру як істинно «культуру» в її гуманітарних, духовних проявах, і переважанням технократичних підходів до визначення цього поняття» [5, с. 130].

У практичній площині значущість інформаційної культури для сучасних соціальних відносин зростає з кожним роком, оскільки постійно з'являються нові інформаційно-комунікаційні технології та нові виміри взаємодії людини з віртуальним світом.

У цілому інформаційна культура формується шляхом утвердження цінностей, норм та методів. Цінності вказують на те, у що члени співтовариства вірять, норми – це бажані моделі поведінки, а методи – це формально або неформально усталена практика, яка використовується для виконання практичних завдань. Перехід до інформаційного суспільства потребує підготовленої людини, яка здатна до швидкого сприйняття й оброблення великих обсягів інформації, оволодіння сучасними засобами, методами і технологіями інформаційної діяльності. Крім того, нові умови роботи породжують залежність поінформованості однієї людини від інформації, набутої іншими людьми. Саме тому вже недостатньо вміти самостійно опанувувати і накопичувати інформацію, а треба навчитися такої технології роботи з інформацією, коли готуються і приймаються рішення на основі колективного знання. Це підтверджує думку про те, що людина повинна мати певний рівень культури щодо використання інформації. Отже, інформаційна культура як інформаційно-комунікативна система об'єднує всі елементи мережі, які розподілені між усіма позаматеріальними формами культури та забезпечують тим самим її цінність і самовідтворюваність. Таким чином, «інформаційна культура репрезентує нову якість соціокультурного життя в мережевому, інформаційно-комунікативному просторі» [9, с. 83–84].

Загалом, на думку фахівців, системоутворювальними ознаками формування інформаційної культури є «її вироблення у межах державної інформаційної політики, спрямованої на розвиток цілісності та системності бачення особистістю явищ та процесів, які існують в оточуючому середовищі; розуміння цінності інформації у світі, що змінюється; критичного мислення; вміння самостійно створювати інформаційні повідомлення; створення всіх необхідних передумов для вільного доступу до інформаційних ресурсів, якщо інше не обумовлено законодавчо визначеними обмеженнями, встановленими з метою захисту національної безпеки, додержання прав та свобод людини і громадянина; підвищення якості життя

та професійної діяльності на підставі використання інформаційних знань, вмінь та навичок» [3, с. 43–44].

Алгоритм формування інформаційної культури, зокрема за допомогою традиційних інститутів, передбачає, з одного боку, створення суспільством необхідних економічних, матеріально-технічних, нормативно-правових, кадрових та інших умов, тобто реалізацію державою відповідної культурної політики в цьому напрямі. Відповідно, на особистісному рівні цілеспрямований процес формування інформаційної культури передбачає використання системи психолого-педагогічних засобів за допомогою системи освіти, а також належну мотивацію людини до самоосвіти та застосування отриманих знань у цій сфері [7, с. 37].

Як стверджує І. Хочь, критеріями сформованості інформаційної культури громадянина можна вважати: «...вміння адекватно формулювати власну потребу в інформації; вміння ефективно здійснювати пошук потрібної інформації у всій сукупності інформаційних ресурсів; вміння переробляти інформацію і створювати якісно нову; вміння вести індивідуальні інформаційно-пошукові системи; вміння адекватно відбирати і оцінювати інформацію; здатність до інформаційного спілкування і комп'ютерну грамотність» [13, с. 251].

Здійснюючи вплив на розвиток інформаційної культури людини та суспільства, ми маємо усвідомлювати її основні елементи. У зв'язку з цим, аналізуючи роботи різних авторів, І. Трубник, А. Брусенко, А. Стьопкін визначають такі основні складники інформаційної культури:

- інформаційна грамотність, тобто оволодіння системою знаків та їхніх значень, засобами діяльності, зокрема засобами інформаційного пізнання, а також застосування їх у професійній діяльності, вміння орієнтуватися в інформаційних потоках тощо;

- інформаційна компетентність (володіння електронною поштою, інтернет-технологіями; робота з бібліотечними каталогами; досвід і готовність працювати з інформаційним потоком в усній і письмовій, друкованій та електронній формах; прийняття цінності віртуального світу; готовність і здатність до розумного обмеження використання інформаційних технологій);

- інформаційна рефлексія (відстеження людиною цілей, процесу і результатів своєї діяльності з присвоєння інформаційної культури, а також усвідомлення тих внутрішніх змін, що відбуваються в самій людині). Рефлексія людини як суб'єкта інформаційної культури охоплює всі її компоненти: осмислення власного рівня інформаційної грамотності й компетентності, особливостей ціннісно-сміслової сфери та інших питань [10, с. 82].

Також у науковій літературі представлено точку зору, згідно з якою «структура інформаційної культури включає світоглядну компоненту, що забезпечує мотивацію інформаційної підготовки особистості; знання про інформаційне

середовище, закони його функціонування, вміння орієнтуватися в інформаційних потоках. Елементами інформаційної культури виступають також: компетентність у розумінні інформаційних процесів; гуманістично орієнтована ціннісно-мотиваційна сфера (мотиви, потреби, цінності, норми, принципи); розвинута інформаційна рефлексія; відстеження людиною своєї діяльності з присвоєння інформаційної культури й усвідомлення внутрішніх змін у ній; творчість в інформаційній поведінці» [11, с. 113].

У правових науках репрезентовано дещо інше розуміння структури інформаційної культури. Зокрема, С. Богачов визначає чотири основні її компоненти: «...культура організації надання інформації; культура сприйняття і користування інформацією; культура використання нових інформаційних технологій; культура спілкування через засоби Інтернету» [2, с. 79].

Висновки. Отже, інформаційна культура є складним поліфункціональним феноменом сучасного соціального буття. Її розуміння, як правило, передбачає врахування світоглядно-знаннєвих та техніко-технологічних аспектів. Також інформаційна культура вбирає в себе етичні норми та принципи, які знаходять своєрідну інтерпретацію в межах цього феномену у зв'язку з особливими параметрами існування віртуального світу, закономірностями трансформацій взаємодії людини з інформаційними технологіями. Структура інформаційної культури є поєднанням декількох елементів, зокрема таких, як коректне поведіння з інформацією та інформаційними технологіями, наявність знань про закономірності функціонування інформаційного середовища, дотримання етичних норм в інформаційному та віртуальному світах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонченко М. О. Інформаційна культура як складова загальнолюдської культури. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. До 170-річного ювілею. Серія 2: Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання.* Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. Вип. 1 (8). С. 161–166.
2. Богачов С. В. Інформаційна культура через засоби правової освіти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2011. №2 (5). С. 77–82.
3. Беляков К. І., Онопрієнко С. Г., Шопіна І. М. Інформаційна культура в Україні: правовий вимір : монографія / за заг. ред. К. І. Белякова. Київ : КВІЦ, 2018. 168 с.
4. Ковальчук Л. В., Михайліна Т. В. Інформаційна культура як феномен інформаційного суспільства. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. №3. С. 38–41.
5. Макаренко Л. Л. Інформаційна культура особистості: історико-педагогічний аналіз. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи.* Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 53. С. 128–141.

6. Повідайчик О. С. Формування інформаційної культури майбутнього соціального працівника в процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Тернопіль, 2007. 22 с.
7. Проценко Т. Формування інформаційної культури користувачів. *Вісник Книжкової палати*. 2014. №3. С. 34–38.
8. Прудникова О. В. Інформаційна культура інформаційного суспільства: філософський вимір. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2016. №4 (31). С. 44–53.
9. Сулятицька Т. В. Інформаційна культура мережевого простору. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2012. №3 (4). С. 79–84.
10. Трубник І. В., Брусенко А. С., Стьопкін А. В. Формування інформаційної культури майбутніх фахівців соціальної сфери. *Молодий вчений*. 2019. № 10.1 (74.1). С. 81–84.
11. Українська людина в європейському світі: виміри ідентичності : навч. посіб. / кол. авторів ; за ред. д-ра екон. наук, проф. Т. С. Смовженко, д-ра філос. наук, проф. З. Е. Скринник. Київ : УБС НБУ, 2015. 609 с.
12. Уханова Н. С. Інформаційна культура особистості: сутність і зміст. *Інформація і право*. 2021. № 1 (36). С. 159–166.
13. Хоть І. Проблеми формування інформаційної культури українського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія / редкол.: М. Вегеш (голов. ред.), В. Андрущенко, О. Бабкіна та ін. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2010. Вип. 14. С. 250–253.
14. Чаркіна Т. І. Проблеми дослідження інформаційної культури. *Актуальні проблеми філософії та соціології* : наук.-практ. журн. 2021. Вип. 33. С. 67–71.
15. Чередник Л. А. Інформаційна культура як складник загальної культури особистості. *Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття* : зб. матеріалів XI Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 8–9 верес. 2016 р. / за заг. ред. В. Г. Спрінсяна. Полтава : Сімон, 2016. С. 365–375.

REFERENCES

1. Antonchenko, M. O. (2004). Informatsiina kultura yak skladova zahalnoliudskoi kultury. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 2: Kompiuterno-orientovni systemy navchannia: zbirnyk naukovykh prats – Scientific journal of M. P. Dragomanov National Pedagogical University. Series 2: Computer-oriented learning systems: collection of scientific papers, issue 1(8), 161–166* [in Ukrainian].
2. Bohachov, S. V. (2011). Informatsiina kultura cherez zasoby pravovoi osvity. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy – Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 2(5), 77–82 [in Ukrainian].
3. Bieliakov K. I., S. H. Onopriienko, I. M. Shopina (2018). *Informatsiina kultura v Ukraini: pravovyi vymir. Monohrafiia*. In K. I. Bieliakov (Ed.). Kyiv: KVITS [in Ukrainian].

4. Kovalchuk, L. V., Mikhailina, T. V. (2023). Informatsiina kultura yak fenomen informatsiinoho suspilstva. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Juridical scientific electronic journal*, 3, 38–41 [in Ukrainian].
5. Makarenko, L. L. (2016). Informatsiina kultura osobystosti: istoryko-pedahohichniy analiz. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. Seriiia 5: Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy – Scientific journal of M. P. Dragomanov National Pedagogical University. Series 5: Pedagogical Sciences: Realities and Perspectives, issue 53, 128–141* [in Ukrainian].
6. Povidaichyk, O. S. (2007). *Formuvannia informatsiinoi kultury maibutnoho sotsialnoho pratsivnyka v protsesi profesiinoi pidhotovky. Extended abstract of candidate's thesis.* Ternopil [in Ukrainian].
7. Protsenko, T. (2014). Formuvannia informatsiinoi kultury korystuvachiv. *Visnyk Knyzhkovoï palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 3, 34–38 [in Ukrainian].
8. Prudnykova, O. V. (2016). Informatsiina kultura informatsiinoho suspilstva: filosofskyi vymir. *Visnyk NIuU imeni Yaroslava Mudroho. Seriiia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 4(31), 44–53 [in Ukrainian].
9. Suliatytska, T. V. (2012). Informatsiina kultura merezhevoho prostoru. *Filosofiia ta politolohiia v konteksti suchasnoi kultury – Philosophy and political science in the context of modern culture*, 3(4), 79–84 [in Ukrainian].
10. Trubnyk, I. V., Brusenko, A. S., Stopkin, A. V. (2019). Formuvannia informatsiinoi kultury maibutnix fakhivtsiv sotsialnoi sfery. *Molodyi vchenyi – Young Scientist*, 10.1(74.1), 81–84 [in Ukrainian].
11. *Ukrainska liudyna v yevropeiskomu sviti: vymiry identychnosti: navchalnyi posibnyk / kol. avtoriv.* In d-r ekon. nauk, prof. T. S. Smovzhenko, d-r filos. nauk, prof. Z. E. Skrynnyk (Eds.) (2015). Kyiv: UBS NBU [in Ukrainian].
12. Ukhanova, N. S. (2021). Informatsiina kultura osobystosti: sutnist i zmist. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 1(36), 159–166 [in Ukrainian].
13. Khoch, I. (2010). Problemy formuvannia informatsiinoi kultury ukrainskoho suspilstva. *Naukovyi visnyk uzhhorodskoho universytetu. Seriiia: Politolohiia, Sotsiolohiia, Filosofiia – Scientific Bulletin of Uzhgorod University. Series: Political Science. Sociology. Philosophy, issue 14, 250–253* [in Ukrainian].
14. Charkina, T. I. (2021). Problemy doslidzhennia informatsiinoi kultury. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiolohii: Naukovo-praktychnyi zhurnal – Current Problems of Philosophy and Sociology: Scientific and practical journal, issue 33, 67–71* [in Ukrainian].
15. Cherednyk, L. A. (2016). Informatsiina kultura yak skladnyk zahalnoi kultury osobystosti. *Informatsiina osvita ta profesiino-komunikatyvni tekhnolohii XXI stolittia: proceedings of the Scientific and Practical Conference.* Poltava: Simon, 365–375 [in Ukrainian].

Prudnykova Olena Victoryvna, Doctor of Philosophy, Professor, Professor of the Department of Culturology, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF INFORMATION CULTURE IN DOMESTIC SCIENTIFIC DISCOURSE

The phenomenon of information culture in modern scientific discourse was examined. The fundamental approaches to its comprehension were elucidated. The structure of information culture, comprising information literacy, information competence, and ethical norms in the utilization of information and communication technologies, as well as information itself, was analyzed. The directions for shaping information culture as a significant social issue were defined.

Keywords: *information culture, information society, structure of information culture, information competence, information literacy.*

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: a_dzeban@ukr.net
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-2075-7508>

Буліч Артем Ігорович, аспірант кафедри філософії
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: bylich@ukr.net

КОРЕЛЯЦІЯ СВОБОДИ І ПРАВ ЛЮДИНИ У ФІЛОСОФІЇ НЕОПРАГМАТИЗМУ: НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ ІСАЙЇ БЕРЛІНА

У статті зазначається, що, на думку неопрагматистів, мінімальна свобода індивіда, захищена від зовнішнього вторгнення, може мати різні назви й обґрунтування: права людини, принцип корисності, індивідуальна недоторканність, категоричний імператив, недоторканність суспільного договору тощо. Ці поняття об'єднані «негативною» свободою. Проаналізована еволюція прав людини з точки зору концепції «негативної» і «позитивної» свободи. Аналізується точка зору Берліна на перехід від ідей «негативної» й «позитивної» свободи до гностицизму і деспотії.

Ключові слова: свобода, права людини, суверенітет, лібералізм, неопрагматизм, суспільний ідеал.

Постановка проблеми. Практичні переваги демократії було продемонстровано у ХХ ст. провалом наймасштабніших і найамбітніших в історії людства спроб побудувати суспільство на засадах, принципово відмінних від концепції вільного громадянського суспільства. Проте можна часто чути твердження про те, що в останні десятиліття концепція свободи зазнала драматичних змін під час філософських, соціальних і політичних дискусій. Багато хто вбачає в цих змінах небезпеку для самої ідеї свободи, яка може просто не витримати критичного натиску, що ставить під сумнів не тільки концепцію свободи в її колишньому вигляді, а й основи індивідуальних прав, вільного ринку і демократії. З іншого боку, деякі філософи оголошують класичне поняття свободи застарілим і неадекватним сучасній епосі та спрямо-

вують свої дослідження на пошуки нових теоретичних підстав і пояснень для наявного світового порядку. Однак сучасна філософська опозиція свободі не є ані унікальною, ані остаточною, а з історичного погляду цей виклик зовсім не є суттєвим порівняно з попередніми.

Той факт, що глобальні зміни у світовому устрої вимагають дедалі вищих ступенів свободи реалізації прав людини, стає очевидним для все більшої кількості людей. Переворот в інформаційних технологіях і комунікації, всепроникний інтернет, глобалізація в усьому її розмаїтті від лібералізації світової торгівлі до рішучого виходу за рамки національного суверенітету, серйозні зрушення в національній ідентифікації та зростання міжкультурного плюралізму – усі ці революційні зміни виводять кореляцію свободи з правами людини на рівень, що досі не має аналогів у світовій історії.

Тому, у цій статті не робиться спроба стати «на захист» свободи від її сучасних критиків: неоклективістів, поборників державного втручання або антиглобалістів. Ми обстоюємо позицію, згідно з якою справжня і найсерйозніша загроза ліберальним суспільствам і концепції свободи походить зовсім не від антиліберальних дискурсів. Самі по собі ці порівняно маргінальні рухи є вираженням більш фундаментальної проблеми. Ця проблема полягає у відсутності аналітичного інструментарію, придатного для пояснення ролі свободи в стрімко мінливих соціальних системах, і в пов'язаній із цим неможливості адекватного опису і визначення співвідношення свободи і прав людини в цих нових умовах. «Старі» філософські теорії, хоч би якими різноманітними і суперечливими вони були, стають неадекватними в нових умовах, що висувають нові теоретичні вимоги.

Результати аналізу наукових джерел і публікацій свідчать про те, що науковий раціоналізм Карла Поппера [1; 2], містична свобода Анрі Бергсона [3; 4], релігійний підхід персоналістів на кшталт Еммануеля Муньє [5; 6] чи класичний, просякнутий скептицизмом ліберальний ідеалізм Девіда Юма [7; 8] – усе це різні фундаментальні концепції свободи, які виникали на різних етапах історії. Об'єднує ці та інші філософські позиції те, що поняття свободи є в них ключовим, особливо в контексті її співвідношення з правами людини. І водночас жодна з них не здатна пояснити роль свободи в термінах, адекватних сучасній соціальній проблематиці. Зміна філософського словника загалом має спричинити і зміну концепцій свободи і прав людини. І саме нездатність до такої зміни в майбутньому може перетворитися для сьогоднішніх ліберальних демократій на основну перешкоду на шляху їхнього розвитку. На цьому етапі людської історії свобода досягла найвищої точки в її значенні для максимальної практичної реалізації прав людини. У цій ситуації вона просто не може залишатися в її «старій», модерністській формі.

Мета статті – зробити крок до усвідомлення діалектики свободи і прав людини на основі поглядів Ісайї Берліна як однієї з найбільш прийнятних для українського суспільства неопрагматичних поглядів на цю проблему.

Виклад основного матеріалу. Інтелектуальний доробок філософа й історика Ісайї Берліна не підходить під жодне визначення, та й саме його життя і походження вражають своєю неординарністю. Єврей, який народився в Латвії і жив у Петрограді під час жовтневого більшовицького перевороту 1917 р., емігрував до Великої Британії, де провів більшу частину свого життя, викладаючи в Оксфорді. У роки Другої світової війни він працював у британському посольстві у Вашингтоні. Відкрито захищав право єврейського народу на володіння своєю державою і підтримував тісний зв'язок з його лідерами. За це, а також за свою безкомпромісність в обстоюванні ліберального розуміння свободи він заслужив нелюбов багатьох лівих інтелектуалів Заходу. При цьому сам він не вважав себе ані правим, ані консерватором. Організувавши й очоливши Волфсон-коледж в Оксфорді, будучи обраним президентом Британської академії наук, він здобув популярність завдяки запропонованому ним поняттю «негативної» свободи, протиставивши її західній філософсько-правовій думці.

Будучи унікальним оратором, І. Берлін майже не залишив написаних ним книг. Практично вся його творчість складається з розшифрованих шанувальниками лекцій. Одна з таких лекцій, прочитана в 1958 р. на засіданні Чічелської кафедри соціальної та політичної теорії і пізніше оформлена як есе, стала свого роду концептуальною квінтесенцією його інтелектуальної спадщини. Саме на есе «Два розуміння свободи» найчастіше посилаються, згадуючи його ім'я [9].

Визначаючи свій погляд щодо теорії свободи, Берлін запроваджує поняття «негативної» свободи, смисл якої визначається питанням: «Чи є великий простір, у рамках якого людина або група людей може робити що завгодно або бути такою, якою хоче бути?» [10]. Протилежне поняття, як антитеза назване «позитивним», визначається принципово іншим питанням: «Де джерело тиску або втручання, що змусить когось робити те, а не те, або бути таким, а не іншим?» [Там само]. Берлін підкреслює, що, незважаючи на можливий частковий збіг відповідей на ці запитання, вони від початку є різними за своєю природою.

Мінімальна свобода індивіда, захищена від зовнішнього вторгнення, може мати різні назви й обґрунтування: права людини, принцип корисності, індивідуальна недоторканність, категоричний імператив, недоторканність суспільного договору тощо. Принцип, що об'єднує ці поняття, – це свобода від чогось, а не для чогось, тобто «негативна» свобода. Усе інше включається в поняття свободи «позитивної», яка щоразу несе в собі певний універсальний принцип

«свобода для чогось». У цій суперечності таїться генеалогічний конфлікт, що призводить, зрештою, як зазначає Берлін, до «зіткнення ідеологій, які підпорядкували своїй владі наш світ» [10]. Негативна свобода описується знаменитою фразою про те, що «моя свобода закінчується там, де вона порушує свободу іншого».

На рівні політичного устрою негативна свобода визначається фразою Лассалля: «Держава – нічний сторож». В економічній теорії – це знаменитий принцип *laissez-faire* (свобода дій), у соціальних же питаннях негативна свобода гарантується правами людини в їхньому ліберальному розумінні. І саме в питанні про визначення прав людини розкол у розумінні свободи проявився найгостріше і наочно. Коли 1958 р. Берлін вимовив словосполучення «негативна і позитивна свобода», проєкція цього протистояння на правозахисний дискурс ще не була так виразно помітною, хоча імпліцитно вже містилася в дискусіях щодо міжнародних документів і договорів, що зароджувалися.

Несвобода для Берліна визначається тільки наявністю зовнішньої перешкоди, що обмежує суб'єкта. Проста нездатність чогось досягти не означає несвободи. Інтелектуальна перевага однієї людини над іншою не означає несвободи останньої в досягненні своїх цілей через нерівність можливостей, які відкриваються перед ними. Ця, здавалося б, очевидна думка, як виявляється, зовсім не така вже й очевидна для всіх філософських шкіл і політичних течій. Хоча сучасні «позитивні» ліберали підійшли вже до питання необхідності компенсації за природну нерівність людей (Джон Роулз багато в чому побудував на цьому свою теорію), спроба поставити знак рівності між природним незвинням того чи іншого індивіда й несвободою – це все ж таки, радше, є проявом політичної екзотики.

Аналогічним чином виводиться нерівнозначність понять «права» і «можливості»: від початку маючи нерівні з іншими можливості, можна, проте, мати рівні з іншими права.

Незгода стає особливо очевидною при переході від поняття природної нездатності до поняття соціальної та економічної нерівності. «Примушення передбачає свідоме втручання інших людей у ту сферу, де я без такого втручання вчинив би якусь дію. Ви позбавлені політичної свободи тільки в тому разі, коли досягненню будь-якої мети заважають люди» [10]. Класичний лібералізм під примушенням розуміє законодавче, політичне або силове обмеження у правах одних людей порівняно з іншими. При цьому марксизм, наприклад, розглядає економічну нерівність як варіант соціальної несвободи. На перший погляд, різниця лише в розширенні визначення несвободи, але при детальному історичному розгляді відмінність виявляється більш суттєвою. Марксизм інтерпретує бідність як результат економічного поневолення однією групою

іншої. Як наслідок такого аналізу – майнова нерівність переростає в соціальну несвободу.

Проблема виникає тоді, коли з'являється необхідність визначати пріоритети. Якщо в поняття мінімально недоторканної свободи індивіда включати політичні права (що передбачають право володіння власністю та її недоторканність) і свободу слова, то концепція прав людини залишається у сфері «негативної» свободи. Це і є права людини в їхньому «класичному» розумінні. Але з часів початку дискусії про права людини не припинялися спроби «навантажити» їх соціальним і економічним змістом.

Спочатку війну за «економічний» вимір вели марксистки, але до теперішнього моменту за розширювальне, «некласичне» розуміння виступають найрізноманітніші групи – від антиглобалістів, екологів та «нових лівих» до націоналістів, консервативних релігійних організацій та прибічників культурної «охороноздатності».

«Тріщина» в ліберальній концепції виникла вже на етапі написання Загальної декларації прав людини. Ухвалена в грудні 1948 р. трьома чвертями голосів Генеральної Асамблеї ООН Декларація прав людини [11] містила в собі як мінімальний набір політичних і громадянських прав, так і цілу низку прав «економічних» і «соціальних». Останні було включено багато в чому під тиском комуністичних країн на чолі зі сталінським Радянським Союзом. Зла політична іронія полягала в тому, що вони-то якраз у результаті Декларацію не підтримали (СРСР і країни соціалістичного блоку при голосуванні утрималися).

Статті з 1-ї до 22-ї Декларації визначають межі громадянських і політичних прав, як-от: право на життя, свободу пересування, свободу думки, слова і релігії, справедливий суд тощо. Статті ж 23–26 свідчать про «загальне» право на працю, безкоштовну освіту, соціальне забезпечення і навіть право на «забезпечення на випадок безробіття».

Пізніше, знов-таки внаслідок вимог радянської делегації, яка відмовилася включати до Декларації опис механізмів її реалізації, до 1966 р. були розроблені та з проміжком аж у 10 років – у 1976 р. набрали чинності два міжнародних пакти: Міжнародний пакт про громадянські й політичні права [12] та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права [13].

Ухвалення окремих пактів про права людини символічно підкреслило ідеологічне протистояння в цьому питанні: права людини було наче розведено по обидва боки барикад «холодної війни». Ухвалення Декларації, а потім ратифікація двох пактів, що її доповнюють, стали подією революційною і дали змогу багатьом заговорити про утвердження концепції прав людини в глобальному масштабі внаслідок усвідомлення крихкості ліберальної моделі під враженням від жахів Голокосту. Незважаючи на це, багато дослідників від-

значали, що компроміс із прихильниками розширювального (або, як сказав би Берлін, «позитивного») розуміння прав людини призвів до девальвації самого поняття прав людини. Дехто навіть назвав це пірровою перемогою лібералізму, передбачаючи поглиблення протистояння двох світоглядів (що певною мірою і виправдалося на піку «холодної війни»).

Важливо зауважити, що контури суперечності в питанні про права людини хоч і часто стикалися з кордонами двох систем у «холодній війні», проте далеко не завжди збігалися з ними. Це стає зрозумілим уже хоча б тому, що з розпадом соціалістичної системи і припиненням блокової конфронтації суперечка про права людини не лише не вщухла, а, можливо, навіть загострилася. Та й на Заході (не кажучи вже про країни, що розвиваються) «позитивні» права людини мали не менш впливових прихильників, аніж у СРСР і його сателітах. Досить згадати, що Франклін Делано Рузвельт, який ініціював і надихнув на створення ООН, ще у 1941 р. проголосив як основу «нового курсу» тезу про рівнозначність «чотирьох свобод»: «свободи слова», «свободи віросповідання», «свободи від страху» і «свободи від потреби», тим самим врівноваживши дві «класичні», негативні свободи двома «позитивними».

Критика розширювального розуміння прав людини походить із кількох напрямів. Їх можна умовно поділити за чотирма категоріями: прагматичний, політичний, теоретичний і культурний напрями. Прагматичний скепсис щодо «позитивних» прав і свобод пояснюється просто: що сильніше ми розширюємо поняття прав людини, то складніше домогтися практичного виконання їх. Або ще простіше: чим більше прав, тим більше вони фіктивні.

Відомий теоретик прав людини Моріс Кренстон у своїй праці «Права людини» так пояснює цю суперечність: «Оприлюднення Загальної декларації, переобтяженої міркуваннями про так звані права людини, які зовсім не є такими, призвело лише до того, що вся дискусія про ці права перейшла з чіткої та визначеної царини морально-обов'язкового до вельми туманної царини утопічних побажань» [14]. Вимагати дотримання прав на «оплачувану відпустку» або одержання допомоги з безробіття не тільки утопічно для більшості країн світу, але, можливо, ще й непристойно по відношенню до сотень мільйонів тих, хто насправді стурбований не допомогою з безробіття, а хлібом і водою на кожен день. Ця розмова часом схожа на спілкування глухого з німим: багато соціальних проблем, що застосовуються на Заході, просто відсутні в країнах, що розвиваються. Наприклад, у багатьох найбільш бідніших країнах абсолютна більшість людей просто не доживає до того, що вважається пенсійним віком в індустріальних країнах. Відповідно, вести мову про зниження пенсійного віку в перших просто недоречно.

Ще один «прагматичний» аргумент полягає в тому, що «негативні» права практично не потребують ресурсів для їхньої реалізації. Тобто їхній інтенці-

ональний вектор – це невтручання держави у справи громадянина. Це і є «негативна» програма. Критики «зліва» інколи зазначають, що для реалізації «класичних» прав теж необхідні певні ресурси: як приклади найчастіше наводять організацію виборів і судочинства. Але, скоріш за все, не буде надмірним узагальненням сказати, що перешкодою на шляху вільного волевиявлення чи незалежного суду в абсолютній більшості випадків є не дефіцит засобів, а відкритий чи підспудний опір зацікавленої політичної групи. Вартість «негативних» прав просто неможливо зіставити з теоретичним виконанням усієї «позитивної» програми, описаної в Загальній декларації, у глобальному масштабі.

Політична критика «позитивних прав» або прав «другого покоління», як зазвичай їх називають їхні прихильники, концентрується навколо проблемами пріоритетів. Зрівняння негативних і позитивних прав стає зручною умовою для політичної демагогії та, врешті-решт, недотримання ані тих, ані інших. Показовим є приклад із повоєнної історії прав людини: Радянський Союз наполягав навіть не на рівності, а на пріоритеті соціально-економічних прав над громадянськими. У результаті громадянські права жорстко зневажали, але натомість ідеологи радянського ладу заявляли про більш «повне» дотримання соціальних прав радянських громадян порівняно з жителями капіталістичних демократій: відсутність безробіття, загальну безоплатну освіту тощо. При цьому в результаті політичної еквілібристики в суперечці про права щодо соціальних прав теж панував подвійний стандарт: було очевидно, що в радянського громадянина не було права на страйк. Таким чином, ця частина «позитивної» програми апріорі належала виключно до капіталістичної системи і ставала ніби непотрібною для соціалістичної. Звісно, це пояснювалося тим, що в радянських громадян «не було необхідності» у страйках, бо не було безробіття тощо.

У 1981 р. Організація Африканської Єдності ухвалила Африканську хартію прав людини і народів [15], що закріплює не індивіда, а цілі народи як суб'єктів міжнародної правосуб'єктності. З точки зору міжнародного права, це взагалі виходить за рамки навіть «позитивної» програми, переносячи правовий суверенітет від особистості до групи. Ця циркулярна логіка подвійних стандартів зовсім не зникла з розпадом соціалістичного блоку. Вона не тільки збереглася у вигляді вимог пріоритету «економічних» прав над політичними, а й набула нових форм.

У результаті можна припустити, що в Гаазі на процесі щодо злочинів проти людства в Руанді адвокати підсудних з руандійських збройних формувань хуту, які знищили сотні тисяч співгромадян як тутсі, так і хуту, висунуть як виправдання тезу про захист прав народів. Перебуваючи під колоніальним і, пізніше, національним гнітом – хуту як народ мали право на відновлення

«історичної справедливості». І посилатися в цьому конфлікті «прав» вони будуть саме на Африканську хартію.

Цей гіпотетичний приклад девальвації прав людини в міжнародній системі внаслідок повного здійснення «позитивної» програми є лише крайнім сценарієм у «конфлікті прав». На практиці найбільш завзятими захисниками «некласичних» прав є саме ті, хто не дотримується і не має наміру дотримуватися «класичних». Для всіляких Мілошевичів, Кастро, Каддафі, Мугабе, Лукашенків, Путіних тощо успіх у критиці пріоритету політичних прав дає чудову можливість для їхнього недотримання. Права «другого покоління» дедалі частіше стають зручним політичним інструментом для витіснення і недотримання прав «першого покоління». Усе це не свідчить про споконвічну порочність самої ідеї «економічних» прав. Ті, хто ратує за перегляд концепції прав людини, зовсім не обов'язково намагаються приховати концентраційні табори або апартеїд. У багатьох (особливо в середовищі послідовників романтичного антикапіталізму на Заході) це викликано щирою вірою в те, що саме «так буде краще». Але їхні енергія та віра часто стають зброєю в руках нечистоплотних політиків і безвідповідальних демагогів.

Теоретична неспроможність «позитивної» програми починається з питання: що ж таке права людини? Права передбачають «дзеркальні» обов'язки. У літературі неодноразово зазначалося, що, говорячи про загальне право, ми маємо на увазі загальний обов'язок; заявити, що всі люди мають право на життя, означає зобов'язати всіх людей поважати людське життя. Так звані економічні та соціальні права, якщо вони взагалі піддаються визначенню, не накладають подібного зобов'язання. Це права, які зобов'язують одних людей давати блага іншим, а саме пристойний прибуток, освіту та побутове обслуговування [14]. Що взагалі означає «право на працю»? Фактично це не права, а односторонні зобов'язання держави щодо перерозподілу доходів громадян: обов'язкового забезпечення (тобто субсидування за рахунок доходів інших) робочих місць для тих, хто з якихось причин не має роботи.

Доведення терміна «право на працю» до його логічного кінця означає обов'язок працювати, або, говорячи мовою тих, хто саме так це право інтерпретував, загальну трудову повинність. Навряд чи сучасні соціал-демократи, говорячи про «право на працю», вкладають у нього цю «точну» інтерпретацію. Проте в історії знайшлося чимало тих, хто в результаті розглядав це «право» саме таким чином. Досить згадати кримінальну відповідальність за «дармоїдство» в СРСР, сталінську кріпосну систему колгоспного безправ'я, де селяни були позбавлені свободи пересування, або пізніше фактичне рабство на бавовняних полях Центральної Азії. Право на працю в його буквальному прочитанні (із «дзеркальним» обов'язком щодо громадян) повною мірою до-

тримано тільки в концтаборі. І нікого не гарантовано від того, що хтось знову захоче реалізувати «право на працю» саме в такий спосіб.

Нарешті, ще один рівень критики на адресу політики прав «другого покоління» можна назвати культурним. Треба зазначити, що тут ми вступаємо на шлях, сповнений суперечностей і невизначеностей. У реальній політиці саме прихильники дотримання негативних прав піддаються критиці за культурний «експансіонізм». При цьому мається на увазі, що ідея прав людини в їхньому індивідуалістичному вигляді історично пов'язана з розвитком цивілізації Заходу. Таким чином, усі спроби наполягти на дотриманні цих прав у всіх країнах, незалежно від місцевої культурної та політичної традиції, трактуються як прояви агресивного європоцентризму. Як і в багатьох попередніх прикладах, ця критика популярна як «справа», так і «зліва». В одному випадку (антиглобалісти, «нові ліві», частина енвайроменталістів) критиці піддаються «капіталістичний імперіалізм» і «європоцентризм», в іншому (від Освальда Шпенглера до Рене Генона, євразійців і «нових правих») – «іудео-християнська експансія» і «мондіалізм».

При цьому, як правило, від уваги опонентів вислизає той факт, що самі критики «негативної» програми у своїй абсолютній більшості є представниками і породженнями західної культури. З іншого боку, в останні десятиліття дослідники неоліберального спрямування зробили низку доволі цікавих аналітичних розробок, які демонструють хибність тези про нібито чужість прав людини не-західним суспільствам. При цьому аналізується як інтелектуальна традиція в нехристиянських культурах, так і економічні системи в корінних суспільствах країн, що розвиваються. Відповідно до цього підходу, помилково стверджувати, що в культурну традицію тих чи інших народів «спокопвічно» не закладено уявлення про права особистості. На різних етапах свого розвитку суспільства потрапляли під репресивний вплив національних бюрократій та еліт держави або протодержави, які нав'язували їм шляхом насильства і придушення лад, що утискає суверенітет індивіда.

Таким чином, кажучи мовою Річарда Рорті, розвиток лібералізму в рамках саме західної цивілізації є свого роду історичною «випадковістю». Тобто в позові до громадянських прав немає жодної визначеності, культурного детермінізму. Те, що ідею прав людини було прийнято як базову для соціального устрою саме в рамках християнської, західної цивілізації, зовсім не означає пріоритету цієї цивілізації або її унікальності. Треба зауважити, що цей культурно-плюралістичний підхід до прав людини входить у суперечність не тільки з противниками лібералізму, а і з низкою його розробників, найвпливовішим серед яких був Макс Вебер. Серед сучасних теоретиків найвідомішим представником «західноцентристського» розгляду ліберальної ідеології є Семюель Гантінгтон.

Фактично критики індивідуальних прав приписують їм певну культурну приналежність. Тим часом саме «негативне» трактування прав людини є за своєю суттю найбільш культурно індиферентним. Його реалізація якраз і спрямована на те, щоб дати індивіду, а не якійсь інстанції право вибору, і це право включає право обирати свою ідентифікацію. Ті ж, хто побоюється ліберальної «гегемонії», або не до кінця розуміють смисл концепції індивідуальної свободи, або насправді побоюються саме цього її боку – права індивіда обирати. Апеляція до «неліберальних» прав насправді часто означає бажання зберегти владу (зокрема і владу визначати культурну ідентифікацію та ціннісні пріоритети) за певною групою. Якщо щось і веде до культурної експансії, то це саме «позитивні» програми в усіх їхніх проявах, що наповнюють від самого початку нейтральні права людини політичними, культурними та іншими пріоритетами й ієрархіями.

Підводячи ризик під аналізом еволюції прав людини з погляду поділу на «негативну» і «позитивну» концепції свободи, доречно звернути увагу на те, як ці процеси впливають на сьогодишню міжнародну політику. Як було сказано вище, концептуальні баталії зрештою перетворюються на резолюції ООН та інші документи, які оформляють майбутній світовий порядок. Якщо на міждержавному рівні права людини давно перетворилися на один з інструментів влади, на аргумент у вирішенні політичних суперечок, то до останнього часу провідні правозахисні неурядові організації дотримувалися «негативного» тлумачення. Саме це давало їм змогу залишатися найефективнішими: захищаючи особистість від насильства з боку держави, їм вдавалося триматися осторонь ідеологічних суперечок. Зокрема, одна з найбільших і найповажніших організацій «Міжнародна Амністія» до останнього часу продовжувала дотримуватися чітко визначених цілей: припинення практики катувань, заборони смертної кари, недопущення переслідування за переконання тощо.

У 2001 р. на конференції «Міжнародної Амністії» вперше було порушено питання про включення соціальних прав до списку пріоритетних завдань руху. Фактично це ознаменувало серйозний розкол серед правозахисників: на тих, хто дотримується «негативного» розуміння прав людини як меж втручання держави в життя особистості, і на тих, хто бореться за реалізацію певної суспільної програми. Характерно й те, що на практиці «поворот» в ідеології правозахисного руху означатиме торжество подвійних стандартів: соціальні вимоги на кшталт обов'язкової допомоги з безробіття не застосовуватимуться до найбідніших країн з огляду на їхню повну нездійсненність. Зате з'явиться можливість значно поповнити список претензій до певних «особливо нелюбимих» розвинених країн. Наступним кроком стане включення до списку пріоритетів чогось подібного до «права на розвиток».

Повертаючись до розгляду свободи Берлінім, важливо сказати про те, що філософ розумів під поділом на свободу «негативну» і «позитивну».

Історично може здатися, що свобода «від насильства над моїм вибором» і свобода «бути господарем собі» – це одне й те саме, виражене в стверджувальному і негативному сенсах. Але, як показує історія розвитку ідеї свободи, саме ця погано помітна різниця стоїть біля витоків прямого світоглядного конфлікту. Витоки суперечності сягають давньогрецької філософії та принципів, за якими функціонувала антична демократія. Характерним прикладом є знаменита лекція Бенжамена Констан «Про свободу у древніх порівняно зі свободою в сучасників» [16]. Констан був безперечним прихильником «негативної» свободи, наполягаючи на суверенності індивіда від будь-якого вторгнення і необхідності гарантувати права власності, свободу слова і релігії. У своїй лекції Констан провів розмежування між «негативною» і «позитивною» свободою в їхньому політичному заломленні на прикладі різних систем демократії.

Відмінність у розумінні демократії у стародавніх греків і в європейців Нового часу ґрунтується не стільки і не тільки на відмінності в ступені свободи вибору. Ця відмінність глибинніша: у Греції переважав плебісцитарний тип демократії, де кожен ішов на обмеження особистих прав в ім'я відчуття значущості під час ухвалення рішень. У Греції, таким чином, існувало, якщо так можна сказати, самоврядування без прав людини. Кожен мав рівний голос на загальних зборах громадян. При цьому співтовариство громадян, які ухвалювали рішення, не було практично нічим обмежене в можливості втручання в особисту свободу окремого громадянина. Тобто демократія у греків була принаймні неліберальною (якщо не антиліберальною). Трансформація почала відбуватися в Афінах, де й зародилося розуміння та повага до прав і свобод суверенного громадянина.

Згідно з Берліном, тут і бере свій початок поділ на негативну і позитивну свободу. Перевага давньогрецької форми самоврядування перебуває на психологічному рівні: кожен управляє державою, отримуючи задоволення від процесу реалізації своєї влади. Принциповим питанням такого типу влади є питання: хто управляє мною? Тобто джерело влади (народ, суверен, збори громадян, обрані представники тощо) є важливішим за характер влади. Для ліберального розуміння демократії принциповим є питання: де межі влади незалежно від її характеру? Берлін пов'язує античну демократію із «задоволенням дії», а сучасну ліберальну демократію – із «задоволенням рефлексії». При цьому він визнає, що останнє може бути значно менш привабливим, і тому люди сьогодні не йдуть на значні жертви, щоб зберегти його.

Констан бачив головне питання про владу не в тому, кому вона належить, а в тому, який її обсяг перебуває в руках того, у кого вона перебуває. Викон-

ристовуючи сьогодні термін «демократія», більшість його прихильників вкладає в нього обидва сенси: ступінь справедливості ухвалення рішень і ступінь захищеності індивідуальної свободи. Демократія, таким чином, стає невіддільною від свободи. Проте антиліберальні за суттю і демократичні за формою режими – явище зовсім не рідкісне в сучасному світі. Тут слід позначити відмінність між демократією представницькою, конституційною і плебісцитарною. Поєднання представницької демократії та конституції (або аналогічного їй зведення засад суспільного устрою) – це і є демократія ліберальна, у якій управління здійснюється на основі делегування повноважень професійній групі управлінців. Водночас права окремого громадянина захищено від втручання з боку як суспільства, так і держави. Конституція і є гарантією такого невтручання, своєрідним зведенням рішень, порушення якого є посяганням на суверенітет громадянина.

Плебісцитарна демократія багато в чому аналогічна античній формі самоврядування. Вона не надає громадянину жодних прав, крім права ухвалення рішення. Багато диктатур сучасності починалися саме з популістської плебісцитарної демократії: Іслам Карімов в Узбекистані чи Олександр Лукашенко в Білорусі замінили урядування представницьке на апеляцію до «волі народу», вираженої в референдумах. Система плебісцитів принципово відрізняється від представницької демократії саме відсутністю механізмів, що стримують пряме управління. Навіть ті плебісцитарні режими, де самоврядування від початку не було фікцією (тобто пряме управління не фальсифікувалося бюрократією), зрештою, все одно закінчувалися диктатурою. Коли воля більшості не має обмежень, то можна обрати будь-яку форму придушення індивідуальної свободи. Крім того, пряме самоврядування, через цілу низку причин, легше піддається маніпуляції. При цьому таку систему не можна плутати з референдумами в представницьких демократіях. Зростаюче значення референдумів у Євросоюзі або Швейцарській Конфедерації зовсім не скасовує обмежень, що накладаються національними конституціями.

«Тріумф деспотизму настає тоді, – зауважує Берлін, – коли раби кажуть, що вони вільні. Тут не завжди потрібна сила; раби абсолютно широко можуть називати себе вільними, і тим не менш вони залишаються рабами. Можливо, для лібералів політичні права участі в управлінні цінні насамперед тим, що вони можуть захищати кінцеву, на їхню думку, цінність, а саме – індивідуальну, «негативну» свободу» [10]. Для лібералів демократія має прикладний характер: вона не є цінністю сама по собі, а лише остільки, оскільки гарантує суверенітет індивіда. І для цього годиться зовсім не будь-яка форма самоврядування, а саме той тип демократії, який у результаті з великою ймовірністю стає зброєю, спрямованою на придушення індивідуального суверенітету.

Принцип «позитивної» свободи не належить певному типу соціального устрою. Він може розвиватися в рамках різних систем, з різним ступенем гностичної віри в непохитність власних принципів. Спільною є саме аксіологічна ієрархізація: переконання в наявності «кращих», «раціональних», «справжніх» цілей розвитку. Вершиною «позитивного» світогляду Берлін називав раціоналістичну філософію. Прийняття певної мети внаслідок її «раціональності», невідворотності, усвідомлення певного принципу устрою суспільства як єдино можливого і дотримання його через раціоналізацію – ось основа, що пов'язує вчення Гердера, Гегеля, Маркса та інших прихильників філософського раціоналізму. Берлін вважав, що саме в цьому полягає основа позитивної доктрини «звільнення через розум». «Соціалізовані її версії, абсолютно не схожі одна на одну і, конфліктуючи одна з одною, приховуються в серцевині багатьох націоналістичних, комуністичних, авторитарних і тоталітарних переконань. Розвиваючись, ця доктрина могла плисти далеко від своєї раціоналістичної гавані» [10].

У цьому сенсі цікавим є ставлення Берліна до Канта. Берлін говорив, що «Кант ближче за всіх підійшов до утвердження негативного ідеалу свободи» [Там само]. Кант вважав свободу найвищою можливістю для реалізації різних цілей. На перший погляд, це відповідає «негативній» позиції. Проте «Кант і раціоналісти його типу не розглядають усі цілі як такі, що мають однакову цінність... Авторитет розуму і зобов'язань, які він покладає на людей, ототожнюється з індивідуальною свободою, виходячи з того, що тільки «справжня» натура людини може ставити тільки розумні цілі» [Там само].

Виводячи принципи «негативної» свободи, Берлін влучно формулює підґрунтя сучасного лібералізму: «Більшість сучасних лібералів, коли вони найпослідовніші, прагнуть такого становища, за якого якнайбільше людей могло б реалізовувати якнайбільше своїх цілей, не зважаючи цінність цих цілей як таких, якщо тільки вони не зачіпають прагнення інших людей» [Там само].

На підставі викладеного вище виникає логічне запитання: чи приречений раціоналізм на «позитивне» ставлення до свободи? На це запитання Берлін не дає однозначної відповіді. Визнаючи настільки широке розмаїття в «позитивній» традиції, ми стикаємося з однією важливою проблемою. Якщо навіть багато хто з тих, хто вважав себе лібералами і прихильниками демократії, спиралися, проте, на «позитивне» бачення свободи, то виходить, що в таборі справді «негативних» мислителів може майже нікого не залишитися. Складається певний парадокс: попри те, що впродовж століть два світогляди ведуть, так би мовити, бій на рівних, і, понад те, найрозвиненіші країни в сучасному світі в тій чи іншій формі приймають «негативні» принципи, відкрито захищати останні наважуються далеко не всі. За всієї впливовості «негативного» розуміння свободи на сьогоднішній світовий порядок, сам його

розвиток – багато в чому є результатом випадковості. Берлін зазначає, що «Панування цього ідеалу – радше виняток, ніж правило, навіть у новітній історії Заходу» [10].

Берлін бере на себе сміливість говорити про те, що «негативний» плюралізм є більш гуманним, ніж будь-який «позитивний» ідеал. Він визначає цей гуманізм принципом, протилежним «позитивному», – визнанням множинності та неспівмірності людських цілей. «Плюралізм людяніший, оскільки в ім'я віддаленого і непослідовного ідеалу не позбавляє людей багато чого з того, що самі вони вважають у своєму житті незамінним» [Там само].

Плюралізм у Берліна протистоїть гностицизму, емпіризму – метафізиці. Абсолютизація раціоналізму замінюється випадковістю. Абсолютною є тільки випадковість. Випадковим є не тільки поєднання «демократія-лібералізм» (як було показано вище). Навіть те, що інструментом соціального фанатизму стає «позитивна» свобода, згідно з Берліном, – це історична випадковість. На початку викладу історії «позитивної» традиції Берлін ніби побіжно робить важливе застереження: перехід від ідеї «позитивної» свободи до гностицизму і деспотії теоретично можна здійснити і з «негативною» свободою, якщо за «Я», яке огорожується від втручання ззовні, прийняти не людину, а певне «справжнє Я», ототожнюване з ідеальною метою, непідвладною емпіричній людині. «Як і у випадку з позитивно вільним «Я», цю внутрішню натуру можна роздмухати до масштабів надособистої сутності – держави, класу, нації або історичного прогресу» [Там само]. Але «позитивна» концепція свободи стає зручнішим інструментом (теоретично і практично) для здійснення цього метафізичного перетворення, і, по суті, причиною тому є історична випадковість.

Висновки. Неадекватність «класичних» підходів до проблеми свободи суспільства, що стрімко трансформується і глобалізується, змусила багатьох заговорити про кризу ліберального світогляду. Водночас саме ліберальні принципи в економіці та ліберальні цінності в політиці лягли в основу тієї нової глобальної системи, становлення якої ми спостерігаємо.

У сучасному світі не просто зростає рівень індивідуальної свободи. Свобода знаходить дедалі нові форми вираження, що не вміщуються в колишній теоретичний і описовий апарат соціальної філософії. Відповідно, назріла необхідність переосмислення теоретичних засад лібералізму, і напрацювання прагматистського постмодерну щодо проблем демократій, свободи, прав людини та взаємин культур стають надзвичайно цінними в цьому процесі.

Ісайя Берлін, як один із найяскравіших і найвпливовіших представників неопрагматизму, не вважає свій ідеал історично закінченим. Це додає світогляду переконаного ліберала дещо сумного відтінку. «Може статися, що цей ідеал – свобода обирати мету, не претендуючи на її вічну значущість,

і пов'язаний з нею плюралізм цінностей – лише пізній плід капіталістичної цивілізації, яка йде на занепад. Його не визнавали у віддалені століття і в примітивних суспільствах, і майбутнє, можливо, подивиться на нього з цікавістю й симпатією, але навряд чи добре його зрозуміє. Так, може бути й так. Але з усього цього, як мені здається, не випливають скептичні висновки. Принципи не стають менш священними від того, що не гарантована їхня довговічність» [10]. Релятивність і співвіднесеність «негативної» свободи з даною епохою, вважає Берлін, не роблять її менш значущою в очах вільної людини, яка прагне реалізації своїх прав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1 / пер. з англ. О. Коваленка. Київ : Основи, 1994. 444 с.
2. Поппер К. Злиденність історизму. URL: <https://findbook.in.ua/books/zlidiennist-istoritsizmu> (дата звернення: 14.09.2023).
3. Bergson H. *Schöpferische Entwicklung*. Jena : Diederichs, 1921. 371 с.
4. Bergson H. *Time and Free Will: An Essay on the Immediate Data of Consciousness*. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/56852/pg56852-images.html> (дата звернення: 02.10.2023).
5. Mounier E. *Personalism, human dignity*. URL: https://www.researchgate.net/publication/342764783_Emmanuel_Mounier's_Personalism_human_dignity (дата звернення: 02.10.2023).
6. Ференц К. Персоналізм Е. Мунье як ідейно-світоглядний та антропологічний проект модернізації суспільства. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2012. Вип. 621/622. С. 167–173.
7. Г'юм Д. Трактат про людську природу. Київ : Вид-во Жупанського, 2010. 552 с.
8. Коротков Д. С. Вплив ліберально-ідеалістичного напрямку на традиційну гегемонію реалістів у теорії міжнародних відносин. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2020. Т. 12, № 2. С. 87–93.
9. Berlin I. *Two Concepts of Liberty*. Oxford : Oxford University Press, 1969. URL: <http://faculty.www.umb.edu/steven.levine/Courses/Action/Berlin.pdf> (дата звернення: 14.09.2023).
10. Berlin I. *Treacherous Liberties*. URL: <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:442975/FULLTEXT01.pdf> (дата звернення: 12.09.2023).
11. Загальна декларація прав людини. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-> (дата звернення: 12.09.2023).
12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 12.09.2023).
13. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 12.09.2023).

14. Шморгун Я. О. Розвиток конституційних прав, свобод та обов'язків як загально-демократична тенденція. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 35–38.
15. Африканська хартія прав людини і народів. URL: https://vue.gov.ua/%D0%90%D1%84%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%B2_1981 (дата звернення: 12.09.2023).
16. «De la liberté des Anciens comparée à celle des Modernes» par Benjamin Constant. URL: <https://www.lhistoire.fr/classique/%C2%AB-de-la-libert%C3%A9-des-anciens-compar%C3%A9e-%C3%A0-celle-des-modernes-%C2%BB-par-benjamin-constant> (дата звернення: 02.10.2023).

REFERENCES

1. Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy*. Vol. 1. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
2. Popper, K. *Zlydennist istorysyzmu*. URL: <https://findbook.in.ua/books/zlydiennist-istoritsizmu> [in Ukrainian].
3. Bergson, H. (1921). *Schöpferische Entwicklung*. Jena: Diederichs [in Deutsch].
4. Bergson, H. *Time and Free Will: An Essay on the Immediate Data of Consciousness*. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/56852/pg56852-images.html>
5. Mounier, E. *Personalism, human dignity*. URL: https://www.researchgate.net/publication/342764783_Emmanuel_Mounier's_Personalism_human_dignity
6. Ferents, K. (2012). Personalizm E. Munie yak ideino-svitohliadnyi ta antropolohichniy proekt modernizatsii suspilstva. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Filosofii – Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Philosophy, Issue 621/622, 167–173* [in Ukrainian].
7. Hium, D. (2010). *Traktat pro liudsku pryrodu*. Kyiv: Vydavnytstvo Zhupanskoho [in Ukrainian].
8. Korotkov, D. S. (2020). Vplyv liberalno-idealistychnoho napriamku na tradytsiinu hehemoniiu realistiv u teorii mizhnarodnykh vidnosyn. *Filosofii ta politolohiia v konteksti suchasnoi kultury – Philosophy and Political Science in the Context of Contemporary Culture, Vol. 12, 2, 87–93* [in Ukrainian].
9. Berlin, I. (1969). *Two Concepts of Liberty*. Oxford: Oxford University Press. URL: <http://faculty.www.umb.edu/steven.levine/Courses/Action/Berlin.pdf>
10. Berlin I. *Treacherous Liberties*. URL: <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:442975/FULLTEXT01.pdf>
11. Zahalna deklaratsiia prav liudyny. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-> [in Ukrainian].
12. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian].

13. Mizhnarodnyi pakt pro ekonomichni, sotsialni i kulturni prava. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text [in Ukrainian].
14. Shmorhun, Ya. O. (2021). Rozvytok konstytutsiinykh prav, svobod ta obov'iazkiv yak zahalnodemokratychna tendentsiia. *Pravo i suspilstvo – Law and society*, 1, 35–38 [in Ukrainian].
15. Afrykanska Khartiia prav liudyny i narodiv. URL: https://vue.gov.ua/%D0%90%D1%84%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%B2_1981 [in Ukrainian].
16. “De la liberté des Anciens comparée à celle des Modernes” par Benjamin Constant. URL: <https://www.lhistoire.fr/classique/%C2%AB-de-la-libert%C3%A9-des-anciens-compar%C3%A9e-%C3%A0-celle-des-modernes-%C2%BB-par-benjamin-constant> [in French].

Dzoban Olexander, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Bulich Artem, graduate student of the Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

THE CORRELATION OF FREEDOM AND HUMAN RIGHTS IN THE PHILOSOPHY OF NEO-PRAGMATISM: ON THE EXAMPLE OF THE CREATIVITY OF ISAIAH BERLIN

The article notes that, according to neopragmatists, the minimal freedom of an individual, protected from external intrusion, can have different names and justifications: human rights, the principle of utility, individual inviolability, categorical imperative, inviolability of the social contract, etc. These concepts are united by “negative” freedom. The evolution of human rights is analyzed from the point of view of the concept of “negative” and “positive” freedom. Berlin’s point of view on the transition from the ideas of “negative” and “positive” freedom to gnosticism and despotism is analyzed.

Keywords: *freedom, human rights, sovereignty, liberalism, neopragmatism, social ideal.*

Юркевич Олена Миколаївна, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: olenayurkevych@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-4023-4624

ТЕРОРИСТИЧНИЙ АКТ: ПРИЮРИДИЧНИЙ¹ ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЩОДО КРИМІНАЛЬНО- ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ЗЛОЧИНУ (на прикладі ч. 1 ст. 258 Кримінального кодексу України)

Статтю присвячено проблемі раціоналізації приюрідичної стадії підготовки кримінально-правової кваліфікації злочину. Пропонується логічний аналіз норми права (на прикладі ч. 1 ст. 258 Кримінального кодексу України) для висвітлення її формальної організації. Досліджуються елементи структури, їхній логічний зв'язок та цілісна логічна форма. Використовується метод формалізації. Оцінюється формальна правильність, що дозволяє встановити юридичну невизначеність окремих компонентів структури.

Ключові слова: терористичний акт, кваліфікація злочину, логічна форма, логічний аналіз, ознака, дефініція, формалізація, складне судження, логічна зв'язка.

Постановка проблеми. Напрямок розвитку науки логіки на сучасному етапі є різновекторним, де здійснюються як теоретичні, так і прикладні практичні дослідження, створюються так звані логічні додатки. Своєю чергою, прикладні дослідження в більшості взаємодіють з іншими науками та пов'язаними з їхньою специфікою практиками. У цьому аспекті особливого розвитку набуває логіка права, або юридична логіка, що, зокрема, корелює з деонтичною модальною логікою, але охоплює своїм науковим предметом правове поле в цілому як зосередження вже задіяних та можливих об'єктів логічного дослідження. Здійснення логічних досліджень права сприяє необхідній раціоналізації правової науки і практики, уточненню правових понять, їхній систематизації, усвідомленню логічної організації системи права та логічних прийомів тлумачення закону, логічних методів організації слідчої та судової

¹ Термін «приюрідичний» використовується в значенні «наближений, приєднаний до юридичного»; у даному сенсі логічний аналіз передувє юридичному аналізу і супроводжує його у процедурі кримінально-правової кваліфікації.

практики, підвищенню розумності права в цілому. Тому логіка залишається завжди актуальним методологічним арсеналом для дослідження права.

У юридичній літературі з тематики кримінально-правової кваліфікації головну увагу приділяють переважно встановленню фактичних обставин справи, що мають кримінально-правове значення і від яких залежить правильна кваліфікація. А також – правильному вибору норми закону, що передбачає скоєне злочинне діяння. Цьому передує приюрідична стадія, на якій здійснюється логічний аналіз. Висновки логічного аналізу постають раціональною основою для подальших інтелектуальних юридичних дій, впливають на результат кримінально-правової кваліфікації. Є певна традиція задіяння логічних методів, серед яких у юридичній методології, зокрема для аналізу ст. 258 Кримінального кодексу України (далі – ККУ), використовуються формально-логічний та логіко-нормативний методи [1, с. 3]. З'ясування логічної форми може бути здійснено різними способами. Логічний аналіз, що використовується в цьому дослідженні, поєднує формально-логічні та логіко-структурні методи, що дозволяє відкрити формальну сторону норми більшою мірою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми тероризму, терористичного акту є одними з найбільш гострих сучасних проблем. Дослідження їх проводиться в різних аспектах. Терористичний акт в аспекті міжнародного права досліджується в роботі В. Ф. Антипенко [2], як дестабілізуюче системне явище в соціально-філософському та соціологічному вимірах – у працях О. П. Дзьобаня [3], О. Г. Данильяна, Ю. Ю. Калиновського [4], М. П. Требина [5]. У науці кримінального права проблемі кваліфікації, зокрема кваліфікації терористичного акту, було присвячено публікації В. Ф. Антипенко [2], Ф. Г. Бурчака [6], В. Я. Тація [7], В. І. Борисова [8], Ю. Б. Данильченко [9], В. О. Навроцького [10], О. С. Поповича [1] та ін.

Логічним проблемам права, особливо проблемі цілісності правової системи, присвячено роботи Є. Булигіна [11, 12], дослідження логічних підстав юридичної невизначеності проводиться О. М. Юркевич [13]. Логіко-юридичним та юридико-гносеологічним аспектам дослідження проблеми кваліфікації злочинів було присвячено роботи: щодо встановлення істини у кримінальних справах – Ч. Беккарія, М. Таганцева, П. Люблінського та ін., відповідності між ознаками злочинного діяння та ознаками складу злочину, а також значення кваліфікації злочину в аспекті об'єктивної істини присвячено роботи В. Кудрявцева, А. Зелінського, Б. Курінова, С. Тарарухіна. Логіку тероризму було досліджено в роботі F. Guerra-Pujol [14].

Формулювання цілей. Метою дослідження є логічне тлумачення норми права шляхом проведення логічного аналізу, як приюрідичної умови кваліфікації злочинів, на прикладі ч. 1 ст. 258 ККУ.

Виклад основного матеріалу. Кваліфікація злочину є першим етапом здійснювання норм кримінального закону при розслідуванні злочину. Під кваліфікацією злочинів у кримінальному праві розуміють кримінально-правову оцінку конкретної небезпечної дії в суспільстві. Завданням кримінально-правової кваліфікації є визначення статей Загальної та Особливої частин ККУ, які передбачають вчинене діяння. Обґрунтування кваліфікації злочину полягає у визначенні відповідності між фактичними ознаками вчиненого діяння та ознаками складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини ККУ, конкретними обставинами різного типу тощо [7].

З точки зору логіки ясно, що у процедурі юридичної кваліфікації злочинів з необхідністю застосовуються логічні методи. Це обумовлене певними аналітичними завданнями, що полягають у досягненні точності при визначенні ознак суспільно небезпечної дії, пошуку передбаченого в нормах кримінального закону норми права з відповідними ознаками та встановлення логічного відношення між ними (ознаками конкретної суспільно небезпечної дії та ознаками відповідної норми кримінального закону). Від правильності встановленої відповідності ознак як логічного відношення залежить якість обґрунтування кваліфікації злочину. Логічна відповідність визначається як відношення релевантності та тотожності, згідно з якими ці ознаки повинні відповідати предмету, повністю збігатися за змістом та обсягом.

Потрібно звернути увагу на те, що різні норми права у визначальній частині норми містять різну кількість ознак злочину. І це тягне за собою різні логіки аплікації закону. Наприклад, є норми, за яких кваліфікація є точною кримінально-правовою оцінкою для кожного вчиненого суспільно небезпечного діяння, коли його (конкретного діяння) істотні ознаки якісно збігаються з суттєвими ознаками визначеного у правовій нормі злочину. Наприклад, до таких можна віднести ст. 185 ККУ, у якій визначається крадіжка шляхом наведених суттєвих ознак: «таємне», «викрадення», «чужого майна» [15, с. 85]. Ознака «таємне» означає, що винна особа вважає, що робить це непомітно для потерпілого або інших осіб. Ознака «викрадення» означає, що крадіжка є різновидом викрадення, вирізняючись з-поміж інших видів викрадення таємністю. Ознака «чужого майна» означає, що цей злочин є злочином проти власності. Ці ознаки мають бути в кожному суспільно небезпечному діянні в повному обсязі, якщо це діяння визначається як крадіжка. Не може бути кваліфіковано як крадіжка діяння, у якому відсутня ознака «таємне», або ознака «викрадення», або «чужого майна». Саме отождошення ознак конкретного випадку з ознаками цієї норми права в повному обсязі гарантує з логічного боку правильність здійснення кримінально-правової кваліфікації.

Кваліфікація злочину визначається як розумовий логічний процес. При здійсненні процедури кваліфікації злочину обґрунтування завжди має логічну форму *modus ponens* (стверджуючий модус) умовно-категоричного силогізму, при якому судження про істотну ознаку конкретного випадку підводиться під загальне судження, що виражає таку ж суттєву ознаку в гіпотезі відповідної норми права. Шлях підтвердження імплікації завжди має бути від підтвердження антецеденту (причини) до підтвердження консеквенту (наслідку). Це є логічним стандартом цієї силогістичної форми дедуктивного методу, який сполучається з юридичною формою кваліфікації злочину. Такий логічний метод використовується в основному для норм із простими гіпотезами. *Modus ponens* умовно-категоричного силогізму, який є логічною формою, призначеною для формування кваліфікації при правопорушенні, називають *юридичним силогізмом*. Р. Циппеліус, пояснюючи субсумцію, пише: «Коли кажуть, що конкретна ситуація кваліфікована, відповідно до абстрактного юридичного складу, встановленого законом, то мають на увазі юридичні міркування, які мають вигляд логічного висновку (*modus ponens*). При цьому “верхній” рядок, який в загальному описує ситуацію загалом – тобто норма права (див. вступ до глави IV і § 14) в попередньому прикладі звучатиме так: “якщо мають місце ознаки $t_1, t_2, t_3 \dots$, то діє правовий наслідок R ”. “Нижній” рядок, тобто кваліфікація, виглядатиме так: “Передумови $t_1, t_2, t_3 \dots$ реалізуються фактами $St_1, St_2, St_3 \dots$ які мають місце в цій конкретній ситуації”. Наслідок для конкретної життєвої ситуації при цьому виглядатиме так: “Отже, для конкретної ситуації, представленої фактами St_1, St_2, St_3 , має місце правовий наслідок R ”» [16, с. 156–157].

При здійсненні правильної кваліфікації злочинів необхідно додержуватись певних підстав та передумов. Логічний аналіз норми права відноситься саме до *передумов* кваліфікації злочинів, де, зокрема, постають такі умови, як правильне з’ясування та витлумачення змісту кримінального закону, встановлення всіх її ознак для подальшого обґрунтованого поєднання ознак злочину, що встановлюється законом, з ознаками вчиненого діяння. Ці передумови є певною розумовою діяльністю, що призводить до виникнення її підстав як визначених фактів. Отже, на цьому приюридичному етапі формування умов для юридичної кваліфікації постають питання щодо визначення логічної структури норми права, для чого доцільно використати *логічний аналіз* [17].

Розгляньмо ці питання на прикладі ч. 1 ст 258 ККУ. Перша частина цієї норми права містить визначення поняття «терористичний акт» із санкцією. У теорії кваліфікації злочинів на підставі виокремлення конкретної групи злочинів, яка передбачена відповідним розділом Особливої частини ККУ, кваліфікацію терористичного акту віднесено до кваліфікації злочинів проти

громадської безпеки. У тексті ККУ написано: «Терористичний акт, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, міжнародними організаціями, або привертання уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою – караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої» [18].

Зазначимо, що ця частина норми має логічну форму складного судження. Логічна структура цього судження не є очевидною, вона має загальну структуру класичної дефініції $Dfd = Dfn$, де *definiendum* – це визначуване поняття «терористичний акт», а до *definiens* відноситься визначальна частина з великою кількістю ознак. Логічного аналізу вимагає саме *definiens*. Запитання, що постають із логічної точки зору, можна сформулювати так: *скільки ознак терористичного акту міститься в дефініції? Які види ознак терористичного акту є в даній дефініції? Які логічні зв'язки використовуються для формування структури дефініції? Які компоненти структури можна виділити в даній формі? Як сформовано цю логічну структуру в цілому? Як можна формалізувати цю логічну структуру? Який логічний зв'язок дефініції з санкцією? Чи є в даній дефініції недостатньо визначені місця («білі плями») або інші логічні недосконалості?*

Терористичний акт у юридичній літературі «презентовано як різновид тероризму, якому притаманні як родові ознаки тероризму, так і видові ознаки, які відрізняють теракт від інших терористичних злочинів» [1, с. 4]. Перерахування кількості ознак доцільно одразу здійснювати з їхнім групуванням. При цьому для більшої ясності будемо відтворювати пропущені лексичні елементи, що мають виражати ознаки в мовній формі.

До першої групи можна віднести ознаки терористичного акту як певної дії, що є характеристикою об'єктивної сторони злочину. І група – «застосування зброї» (a); «вчинення вибуху» (b); «вчинення підпалу» (c) та «інші дії» (x_{in}). Серед названих чотирьох ознак тільки три ознаки є визначеними (предикатними константами), а четверта («інші дії») є предикатною змінною [19, 20], місцем, «заброньованим» у нормі для непередбаченої ознаки. Більше того, це означає, що на цьому місці може бути невизначена кількість інших ознак, бо терористичні акти «мають тенденцію до кількісного зростання і якісної

модернізації» [1, с. 1]. Цей топос, по суті, є «білою плямою» в законодавстві, яка є на практиці завжди ризикованим місцем. Бо на це місце може постати нова онтологічно підтверджена ознака, або декілька ознак, або воно може бути використане для маніпуляції законом. У коментарі до статті про терористичний акт, що дає пояснення цій предикатній змінній, читаємо: «До інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, можуть бути віднесені застосування радіоактивних, отруйних та інфекційних речовин, біотероризм, затоплення, обвали, каменепадки, газові атаки, зруйнування будівель, споруд, доріг, засобів зв'язку, пошкодження об'єктів довкілля, нафтових родовищ, систем життєзабезпечення тощо» (виділено нами. – О. Ю.) [8]. Додавання ще п'ятнадцяти ознак розширює зміст поняття про злочинні дії, але знову залишається невизначеність («тощо») унаслідок неможливості їхнього кінцевого перерахування. Таким чином, поняття злочинної дії в контексті визначення терористичного акту залишається загальним нереєструючим поняттям.

Інше питання виникає відносно логічного зв'язку між цими ознаками. Розгляньмо всі варіанти. Важливим попереднім зауваженням є те, що *всі ознаки даної дефініції не можуть належати одному факту злочину*, тим паче зважаючи на невизначену ознаку. Від цього залежить і логічне тлумачення сполучників. Логічні сполучники в тексті часто-густо відсутні, на місці їх стоїть кома, що означає скорочення думки (сполучники залишаються в думках, тому логічний аналіз є необхідним). Сполучник «чи», який теоретично може мати два логічних значення, використовується тільки перед невизначеною ознакою, беручись за умовчанням в інших місцях, що також потребує логічного аналізу. Використовуючи непряму аргументацію («від зворотного») зазначимо, що (1) кон'юнктивний сполучник («і», «а також» і вся група єднальних сполучників) не може бути використаний для зв'язку цих ознак, тому що це буде означати необхідність наявності всіх ознак у кожному конкретному випадку терористичного акту. Тобто в одному факті завжди повинні бути і застосування зброї, і вчинення вибуху, і вчинення підпалу, і якісь інші дії. Але здоровий глузд, заснований на практичному досвіді, нам підказує, що такого повсякчас бути не може; (2) суворі диз'юнкції (зі сполучниками «або», «чи» та ін.) також виключається. Бо логіка суворі диз'юнкції передбачає, що тільки одна з перелічених ознак буде істинною; (3) імплікативний (причинно-наслідковий) зв'язок між ознаками також виключається, бо він не є необхідним. Таким чином, залишається тільки одна можливість – тлумачити логічний зв'язок між ознаками як слабку (несувору) диз'юнкцію, у якій сполучник «чи» використовується в єднально-розділовому значенні. Особливість логічного значення цього сполучника в тому, що він надає можливість отри-

мати істинний результат шляхом різних комбінацій істинних та хибних елементів класу ознак даної групи, окрім комбінації суто хибних елементів. Отже, маємо форму, у якій фактично наявні ознаки конкретного злочину можна співвідносити з ознаками загальної норми права шляхом вибіркового ототожнення. Така комбінаторна логіка повинна забезпечити точність кваліфікації.

До другої групи можна віднести ознаки терористичного акту, що відображають **тяжкі наслідки** раніше перелічених злочинних дій: «небезпека для життя» (*d*), «небезпека для здоров'я людини» (*e*), «заподіяння значної майнової шкоди» (*f*), «настання інших тяжких наслідків» (x_{2n}). Знову серед названих чотирьох ознак тільки три ознаки є визначеними, а четверта («настання інших тяжких наслідків») є невизначеною. У коментарі читаємо: «До інших тяжких наслідків... слід відносити екологічне, зокрема радіоактивне, забруднення значних територій, масове отруєння чи захворювання людей, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій, заподіяння тяжкого тілесного ушкодження хоча б одній людині або середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом або більше особам, аварію поїзда, судна, тривале порушення нормальної роботи транспорту, підприємств чи організацій, теракт, поєднаний з нападом на об'єкти, на яких є предмети, що становлять небезпеку для оточення, загострення міжнаціональних відносин, тривалу перерву функціонування елементів систем забезпечення життєдіяльності населення тієї чи іншої території, ускладнення відносин між державами (наприклад, згорання чи суттєве обмеження торгівлі, туристичного обміну) тощо» [8]. Пояснення надає багато додаткових ознак, розширюючи зміст поняття тяжких наслідків терористичного акту, але ці ознаки знову не є вичерпними, тому логіко-юридична невизначеність у нормі залишається. Використання сполучників «чи» і «або» свідчить про слабку диз'юнкцію як логічний зв'язок між ознаками наслідку, що дає можливість застосування їх щодо конкретного випадку в різних комбінаціях.

Між першою (злочинні дії) та другою (тяжкі наслідки) групами ознак встановлюється причинно-наслідковий зв'язок (імплікація), де перша, злочинні дії, є антецедентом (причинами), а друга – консеквентом (наслідками). Логічне значення імплікації полягає в тому, що вона є хибною тільки у відношенні, коли антецедент буде істинним, а консеквент – хибним. Наприклад, не є правильним міркування про те, що був вчинений вибух, а жодних тяжких наслідків не було. Така ситуація не відповідає поняттю терористичного акту. Імплікацію цих двох груп ознак будемо вважати першим блоком ознак (Б1). У коментарі до цієї статті імплікація підтверджується як необхідний зв'язок у юридичному сенсі, для того щоб склад злочину мав закінчений характер: «Для закінченого складу терористичного акту у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших загальнонебезпечних дій необхідно, щоб

будь-яка з них створювала реальну небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків» [8].

Для більшої ясності в баченні логічної структури цієї частини норми дамо формалізацію, де « $a, b, c \dots$ » – предикатні константи (визначені ознаки), « x_m, x_{2n} » – предикатні змінні (невизначені ознаки), « \vee » – диз'юнкція, « \rightarrow » – імплікація:

$$(B1) (a \vee b \vee c \vee x_{1n}) \rightarrow (d \vee e \vee f \vee x_{2n}).$$

Тепер розгляньмо ознаки наступного блоку (B2). Ці ознаки характеризують **мету** злочину («якщо такі дії було вчинено з метою»). Наявність мети є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони терористичного акту як злочинної дії. У логіці дії, яка є сучасною формальною акціональною логікою¹, мета відноситься до акціональної сфери.

До третьої групи можна віднести **ознаки злочинної мети**. Умовно їх можна віднести до ознак внутрішньосоціального та міжнародного значення: «порушення громадської безпеки» (g), «залякування населення» (h), «провокації воєнного конфлікту» (i), «провокації міжнародного ускладнення» (j).

До четвертої групи ознак злочинної мети відносяться **ознаки впливу**. Їх, своєю чергою, можна поділити на підгрупи: 1) вплив на прийняття рішень; 2) вплив на вчинення дій і 3) вплив на невчинення дій.

До ознак, що мають значення **впливу на прийняття рішень** (k) різних інституцій чи осіб, відносяться: «вплив на прийняття рішень органів державної влади», «вплив на прийняття рішень органів місцевого самоврядування», «вплив на прийняття рішень службових осіб органів державної влади», «вплив на прийняття рішень службових осіб органів місцевого самоврядування», «вплив на прийняття рішень об'єднань громадян», «вплив на прийняття рішень юридичних осіб», «вплив на прийняття рішень міжнародних організацій». Зазначимо, що одна ознака визначає сім різних об'єктів (k^7), тобто має **місткість**².

До ознак злочинної мети, що мають значення **впливу на вчинення дій** (l) раніше визначених інституцій чи осіб, відносяться: «вплив на вчинення дій органів державної влади», «вплив на вчинення дій органів місцевого самовря-

¹ «Логіка дії – розділ сучасної формальної логіки, в якому практичні міркування досліджуються шляхом побудови формальних моделей поведінки людей. Перша система Л. д., розроблена шведським логіком Вригтом у 60-х рр. ХХ ст., стала базисом деонтичної логіки. Л. д. Вригта була заснована на логіці часу; інші системи Л. д. тісно пов'язані з тими розділами сучасної психології, в яких аналізуються моделі поведінки» [21, с. 336].

За допомогою логіки дії визначається раціональність практичних дій людей шляхом побудови їх семантичної моделі, з урахуванням дотримання моральних чи правових норм поведінки.

² Місткість у логіці означає розповсюдження ознаки (відображеної властивості або відношення) на певну кількість об'єктів.

дування», «вплив на вчинення дій службових осіб органів державної влади», «вплив на вчинення дій службових осіб органів місцевого самоврядування», «вплив на вчинення дій об'єднань громадян», «вплив на вчинення дій юридичних осіб», «вплив на вчинення дій міжнародних організацій». За необхідності при формалізації цих ознак кожної окремо можна задіяти більш детальний аналіз із використанням мови логіки предикатів та синтаксису і семантики акціоноальної логіки. Приміром, ознака «вплив на вчинення дій органів державної влади» має форму: $(x) \rightarrow y(p)$, що читається так: суб'єкт x (терорист) вплинув на вчинення дій суб'єкта y , або суб'єкт x примусив суб'єкта y здійснити дію p . Отже, ця група має також тиражовану ознаку, або ознаку з n -місткістю (l^7).

Наступною ознакою впливу зі злочинною метою є така, що має значення **впливу на невчинення дій** (m) цих самих інституцій: «вплив на невчинення дій органів державної влади», «вплив на невчинення дій органів місцевого самоврядування», «вплив на невчинення дій службових осіб органів державної влади», «вплив на невчинення дій службових осіб органів місцевого самоврядування», «вплив на невчинення дій об'єднань громадян», «вплив на невчинення дій юридичних осіб», «вплив на невчинення дій міжнародних організацій». За необхідності при формалізації кожної з ознак цієї групи можна також задіяти більш детальний аналіз із використанням синтаксису та семантики акціоноальної логіки, але з урахуванням негативного характеру дії, що ставиться за мету. Так, ознака «вплив на невчинення дій органів державної влади» має форму: $(x) \rightarrow -y(p)$, що читаємо як: суб'єкт x (терорист) вплинув на невчинення дій суб'єкта y , або суб'єкт x примусив суб'єкта y не здійснювати дію p . Ознака «вплив на невчинення дій» також є ознакою з n -місткістю (m^7).

Наступною ознакою злочинної мети, що має значення **привертання уваги громадськості** (n), є: «привертання уваги громадськості до певних політичних поглядів винного (терориста)», «привертання уваги громадськості до певних релігійних поглядів винного (терориста)», «привертання уваги громадськості до інших поглядів винного (терориста)». Звернімо увагу на невизначеність місткості в цій ознаці (n^{i-n}). Коментар не пояснює того, що відноситься до «інших поглядів винного (терориста)». Тож маємо ще одне недостатньо визначене місце в дефініції терористичного акту.

Логічний зв'язок між ознаками в (Б2) трактуємо як слабку диз'юнкцію. Відобразимо цю частину структури шляхом наступної формалізації, використовуючи дужки для відокремлення груп:

$$(B2) ((g \vee h \vee i \vee j) \vee (k^7 \vee l^7 \vee m^7) \vee n^{i-n}).$$

Співвідношення $B1$ і $B2$ є антиімплікацією: $B1 \leftarrow B2$. Тобто дії з наслідками ($B1$) будуть мати місце, якщо буде здійснена мета ($B2$). Покажемо це за допомогою формалізації структури:

$$(B1) ((a \vee b \vee c \vee x_{1n}) \rightarrow (d \vee e \vee f \vee x_{2n})) \leftarrow (B2) ((g \vee h \vee i \vee j) \vee (k^7 \vee l^7 \vee m^7) \vee n^{i-n})$$

Третій блок (B3) складається з ознак, що означають **погрозу вчинення зазначених дій з тією самою метою**. Погроза відноситься до об'єктивної сторони злочину. Тобто формально кількість ознак складає: B3 = B1 + B2. Хоча (B1) можна тлумачити в обмеженому обсязі, про що скажемо нижче. Третій блок пов'язаний з попередніми кон'юнктивним сполучником «а також», що означає обов'язковість цих ознак для розуміння норми. У коментарі знаходимо пояснення використання саме кон'юнктивного сполучника: «Погроза (див. коментар до статей 129 та 195 ККУ) вчинення загальнонебезпечних дій передбачає доведення до відома органів державної влади чи місцевого самоврядування, службових осіб, об'єднань громадян, юридичних або фізичних осіб наміру готовності винного вчинити зазначені дії. З моменту такої погрози терористичний акт вважається закінченим злочином. Погроза може бути виявлена як безпосередньо, так і опосередковано, як відкрито, публічно, так і анонімно, усно чи письмово тощо» [8].

Але зазначимо, що (B2) відноситься до суб'єктивної сторони злочину. Тому для кримінально-правової кваліфікації виникає проблема, обумовлена недостатньо чітким розмежуванням ознак об'єктивної і суб'єктивної сторін, бо маємо вираз про **погрозу вчинення зазначених дій з тією самою метою**. Звернімо також увагу на недосконалий порядок розташування ознак у визначенні, де спочатку надаються ознаки об'єктивної сторони (B1), потім – ознаки суб'єктивної сторони (B2), а потім – знову ознаки об'єктивної сторони (B3), де заявлено також ознаки суб'єктивної сторони (мети). Крім того, навіть з точки зору здорового глузду зрозуміло, що мета не може виступати як погроза терористичного акту. Тому поєднання в обсязі ознак погрози злочинних дій та мети, що є штучним розширенням місткості поняття погрози, вважаємо невдалим виразом, що свідчить про нерелевантність при вираженні думки. Але погроза може стосуватись не тільки дій, а й наслідків, що з цими діями пов'язані. Хоча поняття про наслідки в даній частині норми упущене. Оскільки дії і наслідки пов'язані імплікативно, можна також вважати це місцем з утриманням думки і скороченням виразу за умовчанням (тобто наслідки теж маємо на увазі). Але це свідчить про двозначність і не є найкращим варіантом формулювання норми, зважаючи на необхідність дотримання логічних норм строгого мислення. Тобто поняття погрози є недостатньо визначеним, а тому нетотожним собі. У юридичних наукових дослідженнях зустрічаємо спробу виправлення цієї формальної недосконалості шляхом надання нового варіанта визначення терористичного акту [1, с. 5]. Але поки що ця стаття залишається в ККУ без змін.

Оскільки основний зміст кожної з ознак (Б3) залишається незмінним, повторюючи зміст попередніх ознак у поєднанні їх з погрозою (P), для формалізації (Б3) будемо використовувати предикатні константи (a_1, b_1, c_1 та ін.). Отже, відповідно до букви закону, у логічному тлумаченні форми цієї норми права, остаточна формула дефініції (Df) терористичного акту виглядає так:

$$\text{Df: T (терористичний акт)} = [(\text{Б1} ((a \vee b \vee c \vee x_{1n}) \rightarrow (d \vee e \vee f \vee x_{2n})) \leftarrow (\text{Б2} ((g \vee h \vee i \vee j) \vee (k^7 \vee l^7 \vee m^7) \vee n^{i-n}) \wedge (\text{Б3}) P((a_1 \vee b_1 \vee c_1 \vee x_{1n}) \rightarrow (d_1 \vee e_1 \vee f_1 \vee x_{2n})) \leftarrow ((g_1 \vee h_1 \vee i_1 \vee j_1) \vee (k_1^7 \vee l_1^7 \vee m_1^7) \vee n_1^{i-n})].$$

Санкція (S) у першій частині цієї норми пов'язується з попередньою структурою імплікативно. Вона побудована за допомогою сильної диз'юнкції зі сполучником «або» в суворо розділовому значенні, що пов'язують ознаку «караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна» та ознаку «без такої (тобто караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років без конфіскації майна)»:

$$(\text{S}) (s \mid \sim s).$$

Отже, заключну формулу логічної структури ч. 1 ст. 258 ККУ може бути виражено в такий спосіб:

$$\text{Df: T (терористичний акт)} = [(\text{Б1} (((a \vee b \vee c \vee x_{1n}) \rightarrow (d \vee e \vee f \vee x_{2n})) \leftarrow (\text{Б2} ((g \vee h \vee i \vee j) \vee k^7 \vee l^7 \vee m^7 \vee n^{i-n}) \wedge (\text{Б3}) P((a_1 \vee b_1 \vee c_1 \vee x_{1n}) \rightarrow (d_1 \vee e_1 \vee f_1 \vee x_{2n})) \leftarrow ((g_1 \vee h_1 \vee i_1 \vee j_1) \vee k_1^7 \vee l_1^7 \vee m_1^7 \vee n_1^{i-n})).$$

$$\text{T} \rightarrow (\text{S}) (s \mid \sim s)].$$

У скороченому вигляді:

$$\text{Df: T} = [(\text{Б1} \leftarrow \text{Б2}) \wedge \text{Б3}]. \text{T} \rightarrow \text{S}.$$

Логічний аналіз компонентів форми при подальшому здійсненні логіко-структурного підходу може мати не тільки формульне, а й схематичне вираження. Це може бути способом надання аналітичної інформації в іншому дослідженні, якщо постане мета підготовки цього матеріалу до ІТ-програмування.

Висновки. Як висновок дамо відповіді на поставлені в цьому дослідженні запитання. Дефініція терористичного акту (без урахування санкції) містить 32 суттєві видові позитивні ознаки, серед яких є прості («застосування зброї», «вчинення вибуху» та ін.) та складні («вплив на вчинення дій юридичних осіб», «вплив на невчинення дій юридичних осіб» та ін.). Причому внутрішня структура деяких складних ознак містить позитивну, а деяких – негативну дію (наприклад «вплив на вчинення дій міжнародних організацій» та «вплив на невчинення дій міжнародних організацій»). У структурі дефініції міститься три блоки ознак із різною кількістю груп у кожному з блоків: Б1 (2 групи,

8 ознак), Б2 (2 групи, 8 ознак) і Б3 (16 ознак). Форма визначальної частини дефініції терористичного акту створюється за допомогою кон'юнктивного зв'язку, де перший кон'юнкт є складним, утвореним за допомогою антиімплікації. Уся ч. 1 ст. 258 ККУ, включаючи санкцію, є складним імплікативним судженням.

До топосів логіко-юридичної невизначеності потрібно віднести ознаки « x_{1n} », « x_{2n} », « p^{i-n} » в (Б1) і (Б2), а також аналогічні ознаки в (Б3). Наявність подібних ознак в нормі не сприяє визначеності норми, що створює певні труднощі при кримінально-правовій кваліфікації злочину.

Проблемним питанням залишається змішаний стан ознак у (Б3), що створює перешкоджання при розрізненні ознак об'єктивної та суб'єктивної сторін при здійсненні кваліфікації злочину. А також порядок розташування ознак у визначенні.

Таким чином, логічний аналіз норми права сприяє проясненню її структурних елементів та з'ясуванню загальної структури в межах цілісної логічної форми, виявленню проблемних місць, раціоналізує приюридичний процес кримінально-правової кваліфікації злочинів у цілому. Логічний аналіз норм права повинен бути одним із постійно діючих експертних аналізів норм права на всіх етапах законотворення та правозастосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попович О. С. Терористичний акт: поняття, склад злочину, кваліфікація : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 21 с. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/16540> (дата звернення: 15.01.2023).
2. Антипенко В. Ф. Международное антитеррористическое право в условиях глобального кризиса. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 19–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2009_1_4 (дата звернення: 14.02.2023).
3. Дзьобань О. П. Насильство як модифікація антитолерантності. *Політологічний вісник* : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2011. Вип. 54. С. 121–132.
4. Danilyan O., Dzeban O., Kalynovskyi Yu. Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*. 2022. Vol. 14, issue 3. P. 141–161.
5. Требин М. Терроризм в XXI веке. Минск : Харвест, 2003. 816 с.
6. Бурчак Ф. Г. Квалификация преступлений. 2-е изд., доп. Киев : Политиздат Украины, 1985. 120 с.
7. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. В. В. Сташица, В. Я. Тація. 5-те вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2015. 528 с.
8. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 2 : Особлива частина / за заг. ред. В. Я. Тація та ін. 5-те вид., доповн. Харків : Право, 2013. 1040 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tatsii_Vasyl/Kryminalnyi_kodeks_Ukrainy_Naukovo-praktychnyi_komentar_u_dvokh_tomakh_Tom_2_Osoblyva_chastyina.pdf (дата звернення: 04.02.2023).

9. Данильченко Ю. Б. Тероризм : феномен, детермінація, протидія : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2018. 34 с.
10. Навроцький В. О. Теоретичні проблеми кримінально-правової кваліфікації : монографія. Київ : Атіка, 1999. 464 с.
11. Alchourrón C. E., Bulygin E. Limits of logic and legal reasoning. *E. Bulygin, Essays in legal philosophy*. Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 252–271.
12. Bulygin E. What can one expect from logic in the law? (Not everything, but more than something: A reply to Susan Haack). *Ratio Juris*, 2008. 1 (21). P. 150–156.
13. Юркевич О. М. Логічні підстави юридичної невизначеності: до постановки проблеми. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Вип. 3. Харків : Право, 2010. С. 118–124.
14. Guerra-Pujol F. The logic of terrorism. *Barry Low Review*. Vol. 18, issue Fall. 2012. P. 1–29. URL: <https://lawpublications.barry.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1040&context=barrylrev> (дата звернення: 15.01.2023).
15. Стаття 185. Крадіжка. *Кримінальний кодекс України* : Закон України від 15.04.2001 № 2341-III. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T012341?an=955&ed=2018_02_08 (дата звернення: 27.01.2023).
16. Ціппеліус Р. Юридична методологія : навч. посіб. Чернівці : Рута, 2003. 184 с.
17. Petrina St. Methods of Analysis. *Analysis*. 2019. P. 1–6. URL: <https://blogs.ubc.ca/researchmethods/files/2019/06/Analysis.pdf> (дата звернення: 10.02.2023).
18. Стаття 258. Терористичний акт. *Кримінальний кодекс України* : Закон України від 15.04.2001 № 2341-III. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T012341?an=1350&ed=2018_02_08 (дата звернення: 09.01.2023).
19. Frege G. Begriffsschrift, eine der arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens. Jena, 1879. 99 s. URL: <https://www.marilia.unesp.br/Home/Instituicao/Docentes/RicardoTassinari/B.pdf> (дата звернення: 17.01.2023).
20. Second-order and Higher-order Logic. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. 2019. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/logic-higher-order>. (дата звернення: 05.02.2023).
21. Логіка дії. *Філософський енциклопедичний словник* / редкол. В. І. Шинкарук ; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. С. 336. (Б-ка Державного фонду фундаментальних досліджень). URL: https://archive.org/details/filosofskiy_entsyklop/page/336/mode/2up (дата звернення: 02.02.2023).

REFERENCES

1. Popovych, O. S. (2019). *Terorystychnyi act: poniattia, sklad zlochynu, kvalifikatsiia. Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/handle/123456789/16540> [in Ukrainian].
2. Antipenko, V. F. (2009). Mezhdunarodnoe antiterroristicheskoe pravo v usloviyah globalnogo krizisa. *Almanakh mizhnarodnogo prava. – Almanac of International Law. Vyd. 1, 19–28*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2009_1_4 [in Russian].

3. Dzuban, O. P. (2011). Nasytstvo yak modyfikatsiia antytolerantnosti. *Politolohichniy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats. – Political science bulletin. Collection of scientific papers. Vyd. 54, 121–132* [in Ukrainian].
4. Danilyan, O., Dzeban, O., Kalynovskiy, Yu. (2022). Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito. Vol. 14, issue 3, 141–161*.
5. Trebin, M. (2003). Terorizm v XXI veke. Minsk: Harvest [in Russian].
6. Burchak, F. G. (1985). *Kvalifikatsiia prestuplenii. 2 vyd., dopov.* Kyiv: Politizdat Ukrainy [in Russian].
7. Kryminalne pravo Ukrainy. Zahalna chastyna. In V. V. Stashys, V. Ya. Tatsii (Eds) (2015). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
8. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar: u dvokh tomakh. T. 2: Osoblyva chastyna. In V. Ya. Tatsii (Ed.) (2013). Kharkiv: Pravo. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tatsii_Vasyl/Kryminalnyi_kodeks_Ukrainy_Naukovo-praktychnyi_komentar_u_dvokh_tomakh_Tom_2_Osoblyva_chastyna.pdf [in Ukrainian].
9. Danylchenko, Yu. B. (2018). *Teroryzm: fenomen, determinatsiia, protydiia. Extended abstract of doctoral's thesis.* Kharkiv [in Ukrainian].
10. Navrotskyi, V. O. (1999). *Teoretychni problemy kryminalno-pravovoi kvalifikatsii.* Kyiv: Atika [in Ukrainian].
11. AlchourrÛn, C. E., Bulygin, E. (2015). Limits of logic and legal reasoning. *E. Bulygin, Essays in legal philosophy.* Oxford: Oxford University Press, pp. 252–271.
12. Bulygin, E. (2008). What can one expect from logic in the law? (Not everything, but more than something: A reply to Susan Haack). *Ratio Juris, 1(21), 150–156*.
13. Yurkevych, O. M. (2010). Lohichni pidstavy yurydychnoi nevyznachenosti: do postanovky problemy. *Visnyk Nats. yuryd. akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mydrogo. Seriia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia. – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National law Academy of Ukraine. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, Vyp. 3, 118–124.* Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
14. Guerra-Pujol, F. (2012). The logic of terrorism. *Barry Low Review. Vol. 18, issue Fall, 1–29.* URL: <https://lawpublications.barry.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1040&context=barrylev>.
15. Kradizhka: Zakon Ukrainy vid 15.04.2002 r. №2341-III. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T012341?an=955&ed=2018_02_08 [in Ukrainian].
16. Tsippelius, R. (2003). *Yurydychna metodologiia.* Chernivtsi: Ruta [in Ukrainian].
17. Petrina, St. (2019). Methods of Analysis. Analysis. 1–6. URL: <https://blogs.ubc.ca/researchmethods/files/2019/06/Analysis.pdf>.
18. Terorystychnyi akt; Zakon Ukrainy vid 15.04.2001 r. № 2341-III. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T012341?an=1350&ed=2018_02_08 [in Ukrainian].
19. Frege, G. (1879). *Begriffsschrift, eine der ariphmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens.* Jena. URL: <https://www.marilia.unesp.br/Home/Instituicao/Docentes/RicardoTassinari/B.pdf>.
20. Second-order and Higher-order Logic (2019). *Stanford Encyclopedia of Philosophy.* URL: <https://plato.stanford.edu/entries/logic-higher-order>.
21. Logika dii (2002). *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk / V. I. Shynkaruk.* Kyiv: Abrys. 336. URL: https://archive.org/details/filosofskyi_entsyklop/page/336/mode/2up [in Ukrainian].

Yurkevych Olena Mykolaivna, Doctor of Philosophy, Professor,
Professor of the Department of Philosophy of the Yaroslav Mudryi National Law
University, Kharkiv, Ukraine

**TERRORIST ACT: A PRIJURITICAL LOGICAL ANALYSIS OF THE
CRIMINAL–LEGAL QUALIFICATION OF THE CRIME
(on the example of Part 1 of Article 258 of the Criminal Code of Ukraine)**

The article is devoted to the problem of rationalization of the juridical stage of preparation of the criminal-legal qualification of the crime. A logical analysis of the legal norm is offered (on the example of Part 1 of Article 258 of the Criminal Code of Ukraine) to highlight its formal organization. The elements of the structure, their logical connection and a coherent logical form are studied. The method of formalization is used. Formal correctness is evaluated, which allows establishing the legal uncertainty of individual components of the structure.

Keywords: *terrorist act, qualification of a crime, logical form, logical analysis, feature, definition, formalization, complex judgment, logical connection.*

УДК 304.1

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.59.289698>

Коваленко Інна Ігорівна, кандидатка філософських наук, доцентка,
доцентка кафедри філософії,
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3156-9254

Мелякова Юлія Василівна, кандидатка філософських наук, доцентка,
доцентка кафедри філософії
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0200-1141

Кальницький Едуард Анатолійович, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків
e-mail: kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

ЖЕРТВА ЯК МЕДІАКОНСТРУКТ У ПРОСТОРІ БІОПОЛІТИКИ

У статті осмислено феномен конструювання жертви засобами трансмедійної комунікації. Першу частину присвячено ролі медіатехнологій у сучасному біополітичному просторі. Наголошено, що контроль над комунікацією в рамках нових владних парадигм здійснює нетократична еліта – нова форма кібертехнологічного суперпаноптизму. Показано значення медіалогіки в новій системі соціальних зв'язків та світоглядних моделей. У другій частині на основі дослідження феноменів глибокої медіатизації осмислено специфіку культурної травми та жертви як медійних конструктів, продуктів інформаційних технологій, покликаних відтворювати біополітичні імперативи.

Ключові слова: *цифровий паноптикум, мережева комунікація, дискурс травми, жертва, колективна ідентичність.*

Вступ. На початку XXI ст. людство увійшло в еру мульти- та трансмедійної комунікації, де провідну роль відіграють «нові медіа», соціальні медіа,

інтерактивні ресурси, кастомізовані платформи тощо. Вони міцно інкорпоровані в соціальну повсякденність та здатні успішно утворювати патерни людської поведінки відповідно до біополітичних імперативів. Залежно від мети комунікативного акту сучасна людина є затребуваною або як функція, або як об'єкт, або як атрибут, або як споживач.

У суспільствах контролю головним інструментом впливу біовлади є управління емоціями. Біополітика емоцій спирається на медіатехнології, здатні цілеспрямовано впливати на сприйняття, відчуття та реагування. Задані сюжети в поєднанні з заданими метафорами сприяють наративному конструюванню нової цифрової біосоціальності. Одним з таких сюжетів є травма / жертва як один із чинників суспільної консолідації. Травма спричиняє потужний афект, унаслідок якого спільнота переживає себе як колективне тіло.

Сьогодні, на тлі численних конфліктів, катастроф та постковідного стану поглибленого теоретичного осмислення потребує питання: яким чином пов'язані між собою сучасні комунікативні технології та досвід травми / жертви в контексті біополітики та глибинної медіатизації?

Аналіз останніх джерел та публікацій. У нову цифрову еру контроль вийшов за інституціональні межі та охоплює весь соціальний ландшафт [1]. Дисциплінарні суспільства здійснювали контроль через замкнене, опосередковане середовище – родину, школу, армію, лікарню, в'язницю. Сьогодні ці інститути поступово втрачають свою функцію, поступаючись місцем «надшвидким формам вільно текучого контролю» [2, р. 4] в переважно «горизонтальних мережах мультимодальної комунікації» [3, р. XXII, XXIV].

Унаслідок осмислення медіареальності виник новий дослідницький напрям – медіафілософія, що спрямована на фундаментальне розуміння феноменів цифрової медіакультури [4; 5]. Чимало фахівців кваліфікують сучасний медіапростір як чинник загальної деонтологізації буття, де сама реальність сприймається як конструкт, масмедійний ефект, фрагментарний і принципово множинний простір, що не має сполучного центру. Так, типовою властивістю сучасної кіберкультури є співіснування маргінальних «клаптевих» розумінь себе та світу, у межах яких втрачається смисл традиційного спілкування. Розмова насправді виявляється лише перевіркою зв'язку, дискурсивна полярність замінюється «інформаційною дигітальністю» й «тотальною зарозумілістю мереж» [6].

Цифрові технології та медіа посилили діалектичний характер культури, який полягає в одночасному зростанні універсальності та специфічності, у взаємозв'язку позитивних та негативних ефектів [7–9]. Так, цифрові медіа та соціальні мережі, з одного боку, компенсують відсутність соціальної зв'язаності в невіртуальному середовищі, пропонують користувачам високий ступінь самовибору та самовизначення [10], а з іншого – дедалі більше

підживлюють самозамкненість користувачів, поповнюючи символічне уявним та сприяючи автономізації останнього [11]. Крім того, нові медіатехнології, створюючи елементи глобальної медіакартини світу, стають практично єдиним засобом її репрезентації. Така ситуація створює суттєві труднощі для орієнтації в медіапросторі інформаційного суспільства та породжує необхідність у диференціації критеріїв якості інформації, що циркулює в медіасередовищі [12].

Останніми роками опубліковано чимало праць, присвячених зв'язку медіатехнологій з комеморативними практиками [13; 14]. Головний акцент у них зроблено на дослідженні емоційного або афективного сприйняття феномену *difficult heritage* – публічного згадування націями своїх минулих злодіянь у контексті сорому за них [15; 16]. Такого роду дослідження розглядають емоції / афекти в нерозривному зв'язку з повсякденними практиками, вбудованими в певні соціокультурні контексти. Це дозволяє говорити про перехід до перформативної культури пам'яті, яка уможливорює індивідуально привласнити минуле, аби зробити його значущим для власного сьогодення [17].

Проблема зв'язку сучасної культурної стурбованості травмою з технічною можливістю записувати події та повторювати їх [18] широко обговорюється в контексті репрезентацій сучасними медіа екстремальних подій та травматичних спогадів [19; 20]. Ретроспективно простежено теоретичний та політичний зв'язок між засобами масової інформації (ЗМІ) та травмою [21], досліджено міру зв'язку між травматичною темпоральністю та технологіями запису, збереження та вилучення інформації [22], травматичні ефекти розглянуто як такі, що модулюють медіацію та є модульованими нею [23]. Загалом учені виходять із загального засновку, що культурна травма має безпосередній зв'язок з масмедійними технологіями.

Метою статті є спроба з урахуванням філософсько-антропологічного виміру біополітики осмислити специфіку культурної травми та жертви як медійних конструктів глибинної медіатизації.

Виклад основного матеріалу.

1. Електронні медіа в системі нових владних парадигм

У сучасному суспільстві вагомим комунікативним чинником стала кібервлада інтернет-мереж. Висока гнучкість та ефективність кіберпростору дозволяє йому поширюватися на реальне середовище [24; 25]. Завдяки кіберпростору комунікація відбувається в так званому нетократичому¹ суперпаноп-

¹ Посткапіталістичне поняття «нетократія» позначає новий панівний клас інформаційної доби – постіндустріальну еліту, здатну контролювати та експлуатувати комунікативно-інформаційні мережі [27]. Нетократи прагнуть створити нові механізми правління, які в умовах поширення масової культури та влади ЗМІ дозволять на глобальному рівні стандартизувати фізичну та вербальну поведінку суб'єктів, тим самим зміцнюючи суперпаноптичні форми нагляду.

тикумі – системі без стін, вікон, веж або охорони, у якій хвильова, орбітальна людина постійно присутня в мережі [2] та має здатність уникати жорстких диспозитивів влади.

На відміну від паноптичної системи Мішеля Фуко [26], суперпаноптична система контролю стежить за особистістю та суспільством, архівуючи в кіберпросторі всі соціальні взаємодії, що зберігаються у вигляді інформації. Сьогодні в науковому обігу міцно закріпився концепт «прозоре суспільство»¹, загалом схожий за смыслом із поняттям «суспільство контролю»: здійснення контролю над об'єктом передбачає доступ до інформації про нього, що, своєю чергою, означає взаємну прозорість підконтрольного та контрольного.

Ключова роль у парадигмальному переході від суспільства «простору ув'язнення» до суспільства серфінгу в рухливому просторі відкритих кордонів належить медіатехнологіям, вплив яких відбувається на вертикальному та горизонтальному рівнях. Вертикальний рівень забезпечує публічну медіакомунікацію та дозволяє зацікавленим *акторам* нарощувати публіцитний капітал. На горизонтальному рівні здійснюється переважно приватна медіакомунікація (міжособистісна, групова, індивідуальна), покликана задовольнити весь спектр соціально значущих потреб. Доволі часто спостерігається суміщення (або заміна) цих рівнів². Разом вони забезпечують якомога повніший охоп аудиторії медіакомунікаційними мережами та потоками опосередкованої інформації.

Як підкреслює Сл. Жижек, інтернет та кіберпростір не є звичайними засобами комунікації. Це комунікація за допомогою Іншого – символічної структури, що структурує рамку сприйняття [29]. Це форма комунікації, що регулює інтерсуб'єктивні відносини та децентрує суб'єкта. Парадокс полягає в тому, що кіберпростір загрожує фундаментальній віртуальності, знижує символічну ефективність. Інший більше не стабілізує смисл, не зв'язує разом ланцюжки означальників, не перешкоджає їхній тенденції до плавання в невизначеності. Інший, наприклад, може виступати як картинка, яка мовить і з якою неможливий вступ в активний дароносний обмін; самий же світ розпадається на тисячі незв'язаних спостережень.

Особливе значення в побудові нової системи соціальних зв'язків та взаємодій має медіалогіка. Вона генетично афільована з когнітивним підходом, у межах якого особливу значущість має форматне самовизначення медіапродуктів, засноване на фреймінгу [30], та семіотичним підходом, який дозволяє

¹ Автор поняття – італійський філософ Джанні Ваттімо – визначає прозоре суспільство як «суспільство необмеженої комунікації, або суспільство масмедіа» [28].

² Так, зокрема, медіаконтент (його тональність, репрезентовані сцени та образи) ненавмисно (через технічні неполадки) або свідомо (хакерство, пранкінг, тролінг) може поширюватися на невідповідному рівні, тим самим породжуючи ризики для *акторів*, які мають певний «кредит довіри» в суспільстві.

обґрунтувати медіатизований процес передачі культурних знаків, кодів та наділення їх особливими смислами.

Медіалогіка призначена для конструювання медіаподій з метою утворення потрібних смислів, кодів та символів. Задаючи форматні рамки, медіалогіка обумовлює інкорпорування новин у соціальну повсякденність, так само як і сприйняття їх, тотожне соціальній реальності. Послідовне конструювання медіаподії відбувається шляхом створення інформаційного приводу, інспірування технології *event action*, встановлення пунктів порядку денного, культивування медіаефектів, зокрема моральної паніки. Крім того, медіалогіка націлена на конституювання медіаритуалів – «виняткових та перформативних медіафеноменів, що слугують для підтримки та/або мобілізації колективних почуттів і солідарності, заснованих на символізації та умовній орієнтації на те, як має бути [31, р. 415]»¹.

З-поміж головних складників медіалогіки (візуалізації, персоналізації, драматизації тощо) окреме місце належить наративній комунікації, що вибудовується за принципами драматургії та сценарної майстерності. Для цього застосовується спеціальна оповідальна соціальна мова, що містить, крім вербального ряду, екстра- та паралінгвістичні засоби, чия «граматика» дозволяє скоротити просторово-часові межі, забезпечити візуальну ритмічність, перенести акцент із діалогів на дію та зафіксувати увагу на запрограмованих деталях.

Медіалогіка знижує ступінь амбівалентності при сприйнятті медіаподії, задає чітку та сувору спрямованість її інтерпретації, надає утвореній медіакартині посиленій порівняно з повсякденністю статус. Аудиторія, своєю чергою набуває нового емоційного досвіду та задовольняє свої інформаційні потреби. Загалом же медіалогіка сприймається як стійка загальновизнана технологія виробництва та ранжування медіаподій, а також подальшого інкорпорування їх у порядок денний, що передбачає чітке виконання та дотримання на рівні правил та законів. Такі особливості медіалогіки перетворюють її на інструмент легітимації соціального порядку, що підтримується всіма учасниками соціокомунікативних відносин – медіаконтролерами, владною елітою та споживачами медіапродукції.

Сучасні медіакомунікаційні реалії спричинили значні перетворення й у повсякденному житті. Повсякденність безпосередньо зв'язана з досвідом індивідів, який, маючи індивідуальний за своєю природою характер досягнення, стає дедалі більш опосередкованим (*mediated*) – таким, що конструюється

¹ Беручи участь у перформативному розігруванні ритуалів, ЗМІ наповнюють їх специфічними цінностями. Наприклад, прямі телевізійні репортажі з міста стихійного лиха не тільки транслюють суспільні цінності (солідарність із жертвами), а й підкреслюють цінності життєстійкості, пов'язані зі ЗМІ.

завдяки традиційним ЗМІ і новим соціальним медіа. З одного боку, індивіди мають певні можливості для задоволення своїх інформаційних та комунікаційних потреб, з іншого – індивідуалізація та сегментація медіаконтенту, що характеризують сучасний медіапростір, посилюють процес медіаманіпулювання, програмують аудиторію на отримання бажаних реакцій. Така тенденція посилюється підвищенням ролі та значення продуктів поля інтернету для повсякденного життя. З іншого боку, інтернет надає споживачам можливості саморепрезентації, сприяє конструюванню власної ідентичності. У користувачів інформаційних мереж виникають нові інтереси, мотиви, цілі та настанови, а також нові форми мережевої соціально-комунікативної активності¹.

Повсякденний досвід індивідів реалізується передусім у процесі споживання. У зв'язку з цим суспільство споживання [32] в нових медіакомунікаційних реаліях може бути переосмислене як суспільство споживання за допомогою медіа, у якому матеріальні та соціокультурні потреби сукупно забезпечують гармонію життєвого світу індивідів². Соціальні практики є радше продуктами відтворення, аніж виробництва, вони являють собою механізми соціального регулювання і дозволяють експлікувати явища соціальної дійсності за принципом «м'якої сили», гармонійно сприймаються суспільством та набувають форми знання.

¹ Вражаючий огляд соціальних наслідків поширення інформаційно-комунікативних технологій даний Говардом Рейнгольдом у праці «Розумний натовп: нова соціальна революція» [33]. Ключовим концептом книги є поняття «розумного натовпу» (*smart mob*), узгоджену дію якого забезпечують не реальні міжособистісні зв'язки, а індивідуальні портативні пристрої. Різновидом розумного натовпу Рейнгольд вважає мобільну ситуативну соціальну мережу – нову форму суспільної організації, що є можливою завдяки поєднанню обчислювальних засобів зв'язку, системи репутацій та знання місцезнаходження. Мобільність такого утворення забезпечують натільні ІКТ (інформаційно-комунікативні технології); ситуативність пов'язана з неформальністю організації; «соціальна мережа» означає, що кожна людина в розумному натовпі являє собою «вузол», що має соціальні зв'язки з іншими людьми. Ще одним різновидом розумного натовпу є флешмоб (англ. *flash-mob* – миттєвий натовп). Така технологія дозволяє організувати натовп у межах мегаполісу: об'єднати в мережі Інтернет анонімних користувачів, розробити ідею (сценарій дії), призначити дату й місце проведення акції. На думку Рейнгольда, діяльність «розумного натовпу» має принаймні три ймовірних негативних наслідки: по-перше, це загроза свободі, оскільки всюдисуща комп'ютеризація йде пліч-о-пліч із тотальним наглядом; по-друге, це загроза якості життя, оскільки нові технології потенційно підривають ustalений соціальний порядок; по-третє, це загроза людській гідності, оскільки симбіотичне спілкування з машинами руйнує саму природу та особистість людини. Перша загроза впливає з уже традиційних міркувань про появу дисциплінарного суспільства, де наглядові практики проникають у соціальну тканину настільки глибоко, що вже не ясно, звідки походить джерело нагляду. Інші дві загрози мають переважно екзистенційний характер: передбачається, що в умовах технологічної еволюції людина втрачає певний набір фізичних, психічних та соціальних рис.

² Медіапрактики розглядаються не тільки як стійкі соціальні патерни медіаспоживання (безумовно, вони мають першочергове значення), а й медіавиробництва, коли кожен індивід стає свого роду медіумом – створює унікальний (часто протилежний за тональністю) медіаконтент, який згодом розміщується на власних сторінках у соціальних мережах чи блогах, потенційно дозволяючи зробити подібного актора лідером суспільної думки.

Сучасна система масмедіа інспірує «гіперреальність», симулює діалогічність і тим самим посилює її віртуалізацію. Інформація ЗМІ про світ сьогодні стає більш значущим феноменом, аніж самий світ; віртуальне уявлення про реальність, яке формується телеканалами, виявляється важливішим за саму реальність. Немає інформації – немає явища (країни, міста, людини), воно зникає з інформаційної мапи світу. По суті, масмедіа керують масовим виробництвом «ефекту реальності»: вони створюють цю реальність, упаковують її та просувають до масового споживача.

Як один із наслідків виникає медіаментальність, що властива тим, хто повністю занурений у медіареальність. Носії медіаментальності безпосередньо залежать від медіапростору та утворених у ньому феноменів. Вони позбавлені здатності отримувати інформацію та усвідомлювати навколишню дійсність поза наявним порядком денним. Водночас нова медіареальність породжує глобальну проблему деантропологізації сучасної людини внаслідок «тотальної віртуалізації». «Пристрасть Реального» проявляється у вигляді різноманітних симптомів, у тому числі відчайдушних стратегій повернення до реальності тіла – у такий, часто болісний, спосіб люди бажають зірвати життєві «декорації», прибрати ілюзорність світу, відчути реальність власної екзистенції [34]. «Зрощування» людини з сучасними засобами зв'язку спричинило парадоксальний ефект: технологічний прогрес у засобах комунікації, породжуючи дедалі більш витончені способи покращання умов життєдіяльності, не стимулює духовний розвиток особистості, а навпаки, обслуговує найбільш архаїчні та примітивні інстинкти та потреби людей. Унаслідок експансії інформаційно-комунікаційних технологій відбувається руйнація зони приватності, людина перетворюється на користувача, абонента, який боїться втратити «повноту буття» за відсутності телефону та водночас відчуває втому через тотальну «спійманість» у просторі та часі.

Завдяки комунікативно-технологічній революції у віртуальний простір, споживацьку культуру та політичну комунікацію міцно вписано міф [35]. Сьогодні він вийшов за межі мистецтва риторики і є, радше, вірусним феноменом маніпуляції всередині суперпаноптичної системи нагляду [36]. У рамках віртуального спілкування міф посилює символічну риторику мас, допомагає маніпулювати реальністю, сприяє симуляції свободи та владних ігор, що є одним із пріоритетів суперпаноптичної системи [27]. У такий спосіб кібервлада встановлює ризоматичну множину, що дозволяє здійснювати легкий контроль в умовах оцифрування та комп'ютеризації біополітики.

Як уже зазначалося, кіберміфічну піраміду, очолює еліта нетократів. Вона формує та контролює політичні дискурси, спрямовуючи символічну комунікацію в бік «поведінкової та ідеологічної панхореографії» [37]. Соціальні міфи

однаково інтерпретуються індивідами, поділяються ними, отже, відбувається посилення закладених у них смислів.

Сучасний міф працює на рівні фактів, дає натуралістичну інтерпретацію подій, торкається колективної свідомості через гіпертекстові вузли та маніпулює нею, особливо коли йдеться про факти насильства чи страждання. Міф дрейфує у бік стереотипів, симулякрів та денотативних викривлень смислу. В умовах гіперреальності нетократична еліта фільтрує комунікативну мережу таким чином, що дійсно цінна інформація перетворюється на трансакційне поле обмеження чи виключення. Як наслідок, інформаційна палітра подається з других рук, що, своєю чергою, посилює симулякри та «схлопування» реальності. Завдяки засобам зв'язку та гаджетам інформація переходить від виміру знання до виміру симулякра. Знання більше не перебуває в парадигмі «істина-хиба», воно переведене в парадигму гіперреальної символічної комунікації; інформація переміщається з простору правдивості до симулякрального периметру міфу.

Однак міфологічний вимір комунікації не може бути усунутий через ризоматичність самого кіберпростору. Така ризоматична мережа, вважає Сл. Жижек, означає повсюдність кіберпростору та інтернету – це ще один товар, а отже, новий засіб споживання та маніпулювання [38]. Таким чином, суперпаноптизм проявлятиметься не тільки щодо певних категорій населення (як у паноптичному баченні М. Фуко [26]), а й у глобальному кіберпросторі – арені політичної комунікації та маніпулювання інформацією. По суті, кіберпростір став реалізацією міфу як символічного порушення принципів реальності, що керують повсякденним життям людини.

Отже, в умовах можливостей віртуальних середовищ засоби масової інформації утворюють комунікативні мости, втілюючи дельозіанський ідеал ризоматичної множини. Наслідки глибинної медіатизації мають суперечливий і взаємопов'язаний характер. Їхня конструктивність полягає в широкій доступності інформації для всього суспільства; медіапристрої є портативними та зручними у використанні; рівень поінформованості населення безупинно зростає мірою поширення сфер застосування медіа. Деструктивність же виявляється в умовності свободи медіа, підконтрольності їх нетократичній еліті, нав'язуванні контенту, незахищеності комунікативних зв'язків у віртуальному просторі, посиленні імерсивності, заміщенні реальності медіареальністю.

2. Конструювання жертви у просторі медійної комунікації

Як було зазначено вище, екранно-цифровий універсум стає дедалі більш ефемерним, ілюзорним, позначеним «ерозією самого принципу реальності» [28]. Його головну ознаку відображає метафора стиснення світу, у якому переосмислена природа нової медіареальності, переплетені об'єктивований світ

та суб'єктивне його переживання. Новітні медіа відіграють ключову роль у формуванні *homo digitalis* – людини цифрової, людини-користувача, для якої новітні технології «цілеспрямовано на рівні відчуттів прагнуть створити <...> найбільш достовірну ілюзію реальності штучного світу» [39, р. 152].

Онлайн-трансляції, стримінг, зйомки в режимі реального часу створюють відчуття електронної всеприсутності. Завдяки медіа можна, не полишаючи оселі, «відвідати» церемонію вручення Нобелівської премії, «побувати» на засіданні Ради безпеки ООН, «опинитись» у зоні бойових дій в Україні чи на Близькому Сході. Можливість переживати «тут і зараз» те, що відбувається «там і тоді» забезпечують нові медіа¹. Однак неодмінною умовою знання про інше через безпосередньо дане залишається саме дистанція. Звісно, ідеться не стільки про просторову, скільки про розумову дистанцію – таку, що конституює смисл².

Медіальна дистанція є, зокрема, однією з умов конструювання травми. Навіть незначний за масштабом медіасигнал про травматичну подію здатен ініціювати медіальну дистанцію з усім її потенціалом для створення травми – хоча б тому, що містить у згорнутому вигляді біополітичні цінності. Особа, яка постраждала від зовнішніх обставин або була утиснута в її правах на цілісність, розпізнається як жертва. За таких умов жертва поміщається в реєстр *victim* – її розуміють як те, що не має повторитися.

Кількість вихідних сигналів не має суттєвого значення, достатньо одного, який можна розпізнати та транслювати до наступних адресатів. У такий спосіб запускається процес медіації травми та жертви, побудований за законами медіасередовища. Швидкість та масштабність медіатехнологій дозволяють поширити вплив травматичного досвіду практично на кожного. Безпрецедентна кількість людей може стикнутися, зокрема, з воєнною травмою, «обробленою» ЗМІ³. На відміну від війни, яку переживають безпосередньо та інтен-

¹ Головною кваліфікаційною ознакою *нових медіа* є цифрові технології, що забезпечують комунікативність – генерування, копіювання, тиражування.

² Майже сто років тому Фріц Хайдер, осмисливши природу викривленого, «апаратного» зору (погляду через об'єктив, лінзу, фільтр теле- та мікроскопів), запропонував структурну модель «перцепції-кризь-об'єктив», де двома крайніми позиціями виявляються «світ-річчя» та «людина», так само з'єднані (проксимально), як і роз'єднані (дистально) дистанцією – медіумом об'єктива [40]. У такому розумінні медіум – це водночас зв'язок / розрив між людиною та об'єктивованим, відчуженим світом як річчю-у-собі. Така парадоксальність згодом влучно підкреслена Ж. Бодріаром у думці, що «необ'єктивність світу» найбільш явно виявляється саме за допомогою «об'єктиву» (*objectif*) [41, р. 175].

³ Так, одним із панівних тлумачень війни в Україні деякими західними ЗМІ стала ієрархізація жертв на тлі протиставлення європейських біженців цивільним особам, які рятувались від війни в африканських та близькосхідних країнах. Коментуючи конфлікт в Україні, французький журналіст Філіп Корбе зазначив: «Ми не говоримо тут про сирійців, які рятуються від бомбардувань... Ми говоримо про європейців, які їдуть на схожих на наші машинах, аби врятувати свої життя». Репортерка ІТВ Люсі Уотсон підкреслила: «Україна – це не країна третього світу, що розвивається, це Європа». У відповідь дослідник Мустафа Баомі заявив: «Такі коментарі вказують на згубний расизм, яким сьогодні просякнуте висвітлення війни, вони просочуються в його тканину, як пляма, що не зникне. Висновок

сивність якої буває обмеженою, воєнна травма, презентована ЗМІ, суттєво ширша, якщо не всеохопна: новинні повідомлення про війну відбуваються в режимі 24/7 та намагаються охопити всі можливі аспекти та ракурси – від тривоги до деморалізації.

Як колективне або індивідуальне переживання травма виникає тоді, коли медіальна дистанція до протоподії заповнюється векторами гуманізації та юридичної рефлексії, що визначають заподіяні збитки, винних та намічають шляхи компенсації. З огляду на такі обставини важко не погодитися з думкою Дж. Александера, що не будь-яка травматична подія-першопричина може стати травмою, так само як не будь-який факт загибелі людей розпізнається суспільством як жертва [43, р. 239]. Жертва – продукт інформаційних технологій. Вона не там, де ллється кров, а там, де колективний афект сягає певної інтенсивності, де виникає особливим чином влаштоване афективне тіло спільноти.

Умовою зібрання тіла навколо відповідної події є неодмінна наявність у ній універсальних антропологічних констант, які, своєю чергою, є пропорційними мережі. В інших випадках, жертва як офлайнова подія може залишитися непоміченою: не будучи залученою до мережі, вона начебто не існує.

Медіаконтекст осмислення травми суттєво відрізняється від акту мовлення. Йому властиві передусім нелінійні ознаки віртуального. Події з хештегом «жертва» утворюються мережевими хвилями, що не зводяться до мовлення – вони містять чимало знаків, потоків даних, меметичної інформації, остенсивних визначень, які мігрують між вузлами зв'язку та підпадають під постійні зміни протягом формування чогось, що однозначно буде розпізнане як жертва. Таку смислову інтенсивність можна описати як конструювання – поняттям, близьким за значенням до англійського *design*¹.

Будь-яка подія, що є проявом кризи або навіть зламу біополітичних структур, спричиняє сплеск мережевої активності та неодмінно супроводжується яскраво забарвленими емоційними реакціями. Припускається й формальне співчуття в один клік – емодзі, репост тощо. Відповідні мережеві ритуали спрощують та полегшують жест скорботи, приховують його за знаками, що ви-

є ясним: війна – природний стан для кольорових людей, тоді як білі люди природним чином тяжіють до миру». Асоціація арабських та близькосхідних журналістів (AMEJA) вважає, що західній журналістиці властивий менталітет нормалізації трагедій на Близькому Сході, в Африці та Латинській Америці. Репортерка Надін Уайт (The Independent) визнала: хоча засоби масової інформації «часто є силою добра», вони також можуть «санкціонувати расову нерівність під приводом поміщення її в контекст». Кореспондент CBS News Чарлі Д'Агата наголосив, що, проводячи відмінності між Україною (за його словами, відносно цивілізованою, відносно європейською країною) та такими країнами, як Ірак або Афганістан, ЗМІ торгують дегуманізуючими стереотипами і, по суті, поширюють міфи з метою збереження статус-кво [42].

¹ У перекладі з англійської «*design*» означає «проектування», «розроблення». На відміну від мовленнєвого акту, дизайн більш виражено сполучений з колективністю, спільним конструюванням.

конують комеморативну функцію. Такі знаки є доволі наївними – віртуальні свічки, око зі слезою, квіти, янголи, варіації на тему *RIP*¹, стислі рифмовані некорологи, щедро позначені емотиконами. Вони нагадують професійних плакальниць, які технічно виконують свою ритуальну скорботну роль. Їхнє головне завдання – посилювати інтенсивність реакції, залучати користувачів до інформаційної хвилі нових медіасигналів. Набір траурних знаків іноді доповнюється фотографіями з архівів загиблих, посиланнями на подробиці пригоди з окремими гілками коментарів. Таку ж роль виконують численні платформи новин, що, відповідно до своєї специфіки, нарощують інтенсивність події та ретранслюють їх з «професійними» атрибутами, такими як лаконічність візуальна виразність та здебільшого етична нейтральність, що забезпечує меседжу широке охоплення. Як бачимо, комунікативні траєкторії, що виписують контури травматичної події, передбачають *τέχνη* – ремісницький підхід до жертви як до конструкту. *Τέχνη* у потрібний спосіб мобілізує сили колективного тіла, захищає його від «ступору», дозволяє уникати надто довгих, деструктивних для спільноти хвилин мовчання. Таке ставлення прищеплює цинізм і навчає удаваному етикету жертви (щонайменше вмінню зображувати скорботні обличчя в один клік).

Оскільки з точки зору біополітичного глобалізму будь-яке страждання завжди відбувається поруч, то й жертва – завжди найближче, те, на що не можна не зреагувати. Розпізнати, прийняти і відгукнутися – це соціальний обов'язок суспільства епохи біополітики і головний камертон людяності.

Не можна обійти увагою й суто просьюмерське бажання створити або підтримати медіахвилю, тим самим долучившись до конструювання жертви. Саме травматичні події спричиняють особливо заповзятую користувацьку активність. *Τέχνη* випереджає користувача: бажання схопити камеру і знімати теракт або катастрофу продиктоване пафосом свідчення, привілеєм створення медіаподії, перспективного інформаційного вкидання, здатного привернути на себе увагу. Бажання першим викласти в мережу ролик із терактом цілком щире – так спрацьовує етичний імператив біополітики. Отже, відтоді як користувацьке середовище перестало бути переважно пасивним, кожному пересічному користувачеві делеговано право вносити в мережу свою лепту, чим активно і користується більшість, свідомо чи ні трансформуючи інформаційні потоки.

Зробімо припущення, що процес принесення жертви дорівнює тепер її дизайну, конструюванню, проектуванню. Інформаційні траєкторії, рухи колективного мережевого тіла намотуються одне на одне, формуючи якусь значну подію – Жертву з великої літери. Мережевий резонанс здатний модифікувати

¹ Популярна абревіатура (від латин. «*Requiescat in Pace*» та англ. «*Rest In Peace*» – «спочивай із миром»), вживається як останнє побажання під час прощання з небіжчиком.

вихідну подію-травму, наділити її новими якостями, «переосмислити» всі її компоненти. Це проба на міцність як події, так і спільноти: мережевий резонанс може згаснути, і подія перестане існувати. Або навпаки, резонанс посилиться і надасть жертві нового статусу. Так, до речі, звичайна віктимна жертва може пройти шлях вторинної сакралізації до жертви святої, священної (можливо, і навпаки, і неодноразово). Тут спостерігається цікава паралель з архаїкою: традиційний ритуал жертвопринесення заміщається конструюванням та, зберігаючи сакральну дистанцію до жертви, перетворює дизайн на жрецьку практику – наділення об’єкта найкращими якостями, підвищення його статусу до найкращої жертви, *sacrificium*¹.

Мережа зрощує жертву і видовище, робить їх амбівалентними, розмиває межу між творцем жертви, її транслятором та адресатом. Таке зміщення функцій, релевантне структурам постінформаційного суспільства споживання, відображене, зокрема, у концепції *produsage*. У цьому неологізмі пасивне споживання (*consume*) витіснене виробництвом (*to produce*) та активним використанням (*usage*). Провідна ідея *produsage*: будь-який користувач виробляє те, що може бути використане іншими відповідно до їхніх запитів. Мережа, своєю чергою, пропонує достатню кількість інструментів для того, щоб щось виробляти і щось потім вживати.

Конструювання будь-якого феномену мережевої культури має відповідати певним правилам. Жертва як медіапродукт підпорядкована користувацьким вимогам – завдяки персональним гаджетам і соціальним мережам вона має бути мобільною і приватною за всієї своєї колективності. До простору співпричетності може приєднатися будь-хто, не полишаючи при цьому свого крісла.

Produsage вдало описує суть рекурсивного руху даних у мережі: завдяки децентралізації авторський авторитаризм зводиться до мінімуму. Кожен може створити продукт, кожен може його зруйнувати. Важливою запорукою успішності медіапродукту є користувацька емпатія. Вона спрацьовує, якщо створення трагічної медіаподії загалом нагадує технологію типових медіапродуктів – блокбастерів, лендингів, логотипів тощо. У їхню структуру закладено лаконічність, мобільність та масштабування. Лаконічність фокусує увагу на чомусь одному, забезпечує легке сприйняття, знімає напруження вибору сенсу / дії, повідомляє тільки важливе. Пріоритет тут належить переважно візуальній інформації, для шокowego захоплення уваги активно використовується фасцинація. Мобільність покликана забезпечувати користувацьку увагу будь-де і з будь-якого носія. Під масштабуванням розуміється здатність продукту зберігати свої властивості під час збільшення масштабу. В ідеалі медіа-

¹ З латини «*sacrificium*» буквально перекладається як «роблення священним», «освячення», тобто певний ритуал у відносинах профанного та сакрального, що переходять одне в одне.

продукт має витримати потенційний натиск усієї мережі. Дотримання таких правил гарантує високу конверсію випадкових глядачів в активних користувачів та, відповідно, збільшує капітал конкретної медіаподії. Не слід забувати й про бонуси (зростання переглядів і лайків, стрічки коментів і множинні репости), що стимулюють мережеву активність та дають непогані дивіденди.

Звідси один крок до розуміння жертви як економічної одиниці, чия цінність обумовлена низкою відповідних чинників. Так, стихання резонансу та поступове згасання інтересу до жертви спричиняють її інфляцію. Сучасні технології дозволяють спрогнозувати «термін придатності» жертв та завдяки різним прийомам компенсувати інфляцію ззовні. Як правило, актуалізація користувацької уваги досягається за рахунок фасцинування – вкидання нової шокуючої інформації в старий контент. У хід іде табуйоване «голе життя» [44] з його особливим біополітичним статусом. Добропорядні громадяни легко піддаються хвилі емоційної участі в подіях, коли бачать шокуючі кадри з тілами жертв під соусом «це може статися з кожним». Затишна оселя і навколишня *dolce vita* як антитеза агамбенівському концепту *nuda vita* («голе життя») перестають бути гарантом безпеки. *Dolce vita* традиційно підтримує ресурс суспільної уваги, вона – маркер престижної зони біополітики, акме біополітичних цінностей¹.

Миттєве підключення значної кількості користувачів посилює швидкість конструювання жертви, так само як і її капіталізацію. Жертва як медіаконструкт стає капіталом, оскільки вона здатна позначати межі престижної зони споживання. Експлуатація пафосу співчуття дозволяє легко перетворити його на ідеальний транскультурний супербренд. І якщо розцінювати суспільну увагу як капітал, то вигода від жертв наявна – у кого їх більше, у того більший набір прав та преференцій.

Складні процеси конструювання жертви перебувають у постійній динаміці, тому важко піддаються систематизації. Спробуємо окреслити декілька важливих тенденцій.

Інертна історична дистанція до жертв минулих часів долається завдяки прийомам, що дозволяють пережити травмування тут і зараз, реанімувати жертви минулого в теперішньому. Уперше прийом демонстрації травми свідка був використаний у фільмі Клода Ланцмана «Шоа» (1985 р.). Камера впритул показала дизлексивний шок тих, кому вдалося вижити в таборі, перетворила процес свідчення на трансляцію досвіду жертви. Факт репрезентації сприймався як історичний акт, саму ж історію було подано як актуальну подію тут і зараз. Зйомки крупним планом, утворення наративу з серії інтерв'ю

¹ Як правило, теракт у престижному районі набуває найбільшого резонансу та найвищого ступеня висвітлення (так було, наприклад, у Німці 14 липня 2016 р. під час свята на честь Дня взяття Бастилії).

свідків емоційно залучили глядача в переживання героїв. Камера перетворила глядача на **актора**, носія пам'яті про трагедію тут і зараз.

Інтенсивність репрезентації жертв досягається завдяки скороченню дистанції між жертвою та глядачем, а іноді й через заміну їх. Прикладом може слугувати кінематографічна стрічка Алехандро Гонсалеса Іньярриту «Плоть і пісок» (2017 р.), знята в технології віртуальної реальності. Завдяки спеціальному обладнанню глядач / **актор** буквально занурений у сюжет, що показує трагізм мексиканської міграції в США. Під час показу фільму на Канському фестивалі у павільйоні було розкладено справжні речі, що належали загиблим, зокрема гору взуття, як в Аушвіці. В основу цієї VR-інсталяції також покладено досвід свідчення: автори фільму довго розмовляли з уцілілими біженцями, і ті зголосилися повторити перед камерами те, що пережили насправді. Уперше в історії технологія VR використовувалась не як розважальний атракціон, а як реальне переживання глядача, як досвід, що дає змогу на собі відчути всю трагедію біженця. Травматичний досвід свідчення доповнювався безпосереднім досвідом жертви – глядачеві / **актору** стріляють в обличчя, поруч безпорадно вмирають люди. Така симптоматична спроба подолати дистанцію засобами медіа свідчить про зниження порога чутливості глядача, який, тим не менш, не готовий покинути зону гарантованої безпеки.

Схожий глядацький запит обслуговує масштабна індустрія виробництва фільмів про жертви катастроф, політичних репресій, Другої світової війни. Тут виразно спостерігається виразна емоційно-естетична подача матеріалу: порівняно з колишніми стрічками на аналогічні теми в сучасних фільмах акцент робиться на шокуючих фото- й відеоматеріалах, та обов'язково на клішованих дислексивних інтерв'ю в дусі Ланцмана. Симптоматичним у цьому контексті є *Yolocaust* – фотопроект ізраїльського сатирика Шахака Шапіри. *Yolocaust* охоплює понад десять тисяч селфі, розміщених у соціальних мережах, де відвідувачі берлінського меморіалу Голокосту займаються йогою, стрибають на скейтборді або просто сидять зі щасливим виразом обличчя. Автор проекту об'єднав ці фотографії зі справжніми знімками жертв Голокосту, поставивши у спільні рамки дві полярні точки біополітичної теми. Отримані колажі повертають дистанцію до «голоного життя», витісняють з кадру найвну вітальність селферів, демонструють наративний збій. Для тих авторів селфі, які відчули «незатишність» дизайну, що апроксимує досвід жертв, залишено лазівку: якщо комусь після перегляду колажів стане соромно за свої фото, автор обіцяє видалити їх із проекту. Ця дія – пряме визнання роботи біополітичної етики та майстерності автора проекту *Yolocaust*, адже домогтися «незатишності» від суб'єкта, який виріс у просторі витонченої медіафасцинації, стає дедалі важче.

Конструювання жертв – висококонкурентна сфера, що вимагає серйозної професійної роботи з матеріалом. Репрезентація досвіду жертв передбачає нестандартні рішення, покликані послабити резистентність суб'єкта. Провокативне змішування жанрів та обов'язкова прив'язка до «фактичності» у вигляді фотографій, свідчень, документів – у такий спосіб, зокрема, працює документальна поезія жертв. Вона являє собою синтез мистецького досвіду й досвіду жертв, показаного через звіти, свідоцтва, протоколи тощо, як певну «правду» про травматичну подію. Так, на хвилі масштабного резонансу навколо постраждалих від насильства у в'язницях виник художній текст-експеримент Філіпа Метреса «Піщана опера», присвячений жертвам катувань у в'язниці Абу-Грейб. Будучи особливим привілейованим типом апеляції до реальності, подібні тексти як самостійний досвід травмування мають значний потенціал і перезапускають хвилю конструювання травматичних смислів.

Однак навряд чи сама по собі наявність медіадистанції та дотримання правил конструювання медіапродукту гарантують виникнення жертви / травми в мережевому просторі. Медіадистанція здатна накопичувати опір, затуманювати або зовсім приховувати ефект «голого життя». Так відбувається, коли засоби медіа самі стають об'єктом уваги і доступні для маніпулювання. У такому разі, з урахуванням стохастичного характеру реакції мережі, передбачити результат мережевого конструювання жертви досить складно, оскільки результат як такий постійно змінюється. Професійні дизайнерські прийоми зі створення резонансного відео, подібного до зйомок сумнівної організації «Білі каски»¹, як це не дивно, занадто суворі та правильні в демонстрації об'єктів *war porn*, аби бути правдою².

Медіапродукція такого ґатунку традиційно викликає велику зацікавленість, проте самий афект пов'язано уже не стільки з досвідом жертви, скільки з про-

¹ «Білі каски» – назва добровольчого загону сирійської цивільної оборони. Активно висвітлює в мережі свою діяльність завдяки великій кількості відео- та фотоматеріалів, що вважаються постановочними. Симптоматичним стало вручення Оскара документальному фільму «Білі каски» (2016 р., режисер Орландо фон Айнсідель).

² З цього приводу наведемо дві розгорнуті цитати зі статті Жана Бодрієра «War Porn»: «Відтепер і назажди ми будемо невпевнені в цих зображеннях. Тільки їхній вплив має значення ... Більше немає потреби у «вбудованих» журналістах, тому що солдати самі занурені в зображення – завдяки цифровим технологіям зображення остаточно інтегровані у війну. Вони більше нічого не презентують; вони не передбачають ні відстані, ні сприйняття, ні судження. Вони більше не належать порядку репрезентації або інформації в суворому сенсі цього слова. І раптом питання про те, чи необхідно їх виробляти, відтворювати, транслювати або забороняти, або навіть «сутнісне» питання про те, як дізнатися, чи є вони істинними чи хибними, стає «недоречним»; «Аби зображення стали правдивою інформацією, вони мають відрізнитися від війни. Сьогодні вони стали такими ж віртуальними, як і сама війна, і через таку причину їхнє специфічне насильство додається до специфічного насильства війни. Крім того, завдяки їхній всюдисущості та панівному у світі правилу робити все видимим, наші теперішні зображення стали, по суті, порнографічними. Спонтанно вони набувають порнографічного обличчя війни. У всьому цьому ... існує іманентна справедливість: ті, хто живе видовищем, від видовища і помруть» [45, р. 86–88].

фанацією останнього. Як наслідок, виникає певне дизайнерське ноу-хау – мерехтливий статус автентичності відеоматеріалів, що дуже ефективно запускає алгоритми *produsage* зі збирання доказів / спростувань, розроблення конспірологічних домислів тощо. Такий прийом хоча й відсуває конструкт жертви на дальній план, проте напряду вписується в систему біополітичних механізмів.

Найбільший резонанс справляє жертва без вираженого адресата. Очевидність нарративного збою, фасцинаторне обнулення смислів важко вкладаються у сталі кліше на кшталт «це не повинно повторитися». Численні дослідження *trauma studies* пропонують різного типу рефлексії на тему травми, проте лише загострюють ситуацію. Тіло жертви як комунікативне тіло вимагає негайної нерефлексивної реакції.

Одним зі способів, пропонованих самої мережею, є *хайп* – яскравий феномен, супутній усім точкам комунікативної інтенсивності¹. Без хайпу немає становлення сучасної жертви. Хайп здатен вбирати в себе спільноту в будь-якому масштабі. Завдяки такій властивості він сприяє конструюванню великогабаритних структур, у тому числі й колективної травми. Сленгове слово *хайп*, що виникло колись у сфері комерційного просування, тепер належить до широкої сфери активного мережевого спілкування, пов'язаного з просуванням спільної ідеї або настрою. Суть хайпу полягає в невідкладній співучасті, що передається миттєво і дає змогу чітко відчуту тілесність мережевої спільноти, скорочення мускулатури загального тіла у відповідь на якийсь подразник. Користувач, який починає хайпити певну тему, завжди розраховує на силу колективного афекту, віртуальну силу підтримки. Відклик користувачів на хайп-хвилю підтверджує тотожність їхнього афекту загальному, а також формує їхню ідентичність. Привабливість хайпу полягає в тому, що він передчуває афект колективного тіла, він є спонтанним, а точки його самоорганізації множинні та ситуативні. Хвильову реакцію запускають тригери з широкою амплітудою – від незначних мемів до масштабних ідей.

Хвилі реакції, що стрімко зростають, утворюються з сумарного обміну репліками та знаками в будь-якій кількості та в будь-якому обсязі. Самі по собі вони є найпотужнішим медіасигналом, куматоїдом, утвореним масивами даних із приватних акаунтів, що, зокрема, передбачають певну монетизацію, якщо згадати про жертву як про економічну одиницю.

Ланцюгова реакція дискретного спілкування забезпечує позамовну комунікацію. Кожне окреме висловлювання, саме по собі незначне, набуває сенсу саме як знак причетності до спільноти. Сума всіх висловлювань не утворює лінійної оповіді, оскільки смисли залишаються розподіленими по всіх вузлах-

¹ Хайп – неологізм із мережевого сленгу, який у перекладі з англійської (*hype*) означає «нав'язлива реклама, шумиха, ажітаж». Похідне дієслово «хайпити» означає «розкрутити, роздути, зробити модним».

учасниках. За відсутності наративу виникає ройовий афект, що відповідає за колективну поведінку децентралізованої самоорганізованої системи. Така мережева практика існує лише в своїй актуальній фазі – хайп не піддається архівуванню, так само як і відстеженню постфактум. Це різновид кросплатформової комунікації, обмежений лише ресурсом власної інтенсивності. Інтенсивність не є пропорційною вихідному медіасигналу, хайп як практика утворюється навколо порожнього центру – важливий самий афект, а він, як будь-яке переживання, є справжнім незалежно від свого тригера.

Такі функції хайпу дозволяють ефективно організовувати взаємодію навіть з деструктивним досвідом травмування, а також конструювати саму травму як колективну інтенсивність. Причетність через хайп знімає тягар суб'єктивної відповідальності, перекладає його на співтовариство. Проективність хайпу має акцидентальний характер. Наприклад, результатом хайпу може стати петиція як вихід на пряму дію компенсації травми. Однак головна мета хайпу – створити колективний афект, пропустити через себе хвилю нової тілесності, тим самим сприяючи самоідентифікації користувачів.

Простір хайпу дозволяє відрізнити «своїх» від «чужих». Тут утворюються моделі універсальної антропології, тут вони проходять природний відбір. Хвиля згасає, якщо не знаходить відгуку – у такий спосіб тригери, що запускають хайп, перевіряються на ефективність. Своєю чергою, громадянський обов'язок біополітики змушує відгукуватися, сприймаючи як обов'язок апріорне почуття провини, формуючи універсальний камертон людяності.

Внутрішня проектна робота зі створення найбільш ергономічного дизайну жертви спрямована на певну мету: розробити та утворити таку жертву, яка пронизає найбільшу кількість соціальних лав, змусить їх слухати і резонувати. Звідси стає зрозуміло наявність у мережі величезної кількості матеріалів алармічного характеру. Сукупність різноманітних ресурсів, присвячених глобальній травмі (війни, тероризм, геноцид, пандемії, екокатастрофи тощо), нагадують колекцію видовищних фонів, завдяки яким можна швидко побудувати дизайн жертви – як реальної, так і уявної. Яскравим прикладом останньої є телевізійний фільм BBC «Чи переживемо ми мегацунамі?» («Could We Survive a Mega-Tsunami?», 2013 р.). Гіпотетичний проєкт обвалення великої частини Канарських островів в океан демонструє модель потенційної катастрофи, спричиненої хвилею цунамі. Фільм цілком відповідає тренду *survival*-настроїв та обслуговує популярний глядацький фантазм на тему апокаліпсису. Цікаво, що фільм побудовано на свідченнях очевидців неіснуючої події в найкращих ланцманівських традиціях жанру (дизлексія, сльози, пригадування болісних моментів тощо). Цю стрічку побудовано не довкола сейсмічної моделі цунамі, а довкола жертв цієї хвилі: перед глядачем специфічний мокьюментарі, ретельно виконаний дизайн жертв. Позачасове розташування

жертв, умовна просторова прив'язка та форс-мажор як причина страждання оголюють саму структуру жертви в контексті біополітики, а споживчий запит на видовище такого роду вказує на одержимість травмуванням.

Висновки. Медіатехнології являють собою потужний драйвер соціального розвитку, інструмент та знак сучасної культури. Образ світу сьогодні виходить за межі приватного простору людини. Світоглядну картину утворюють уявлення та переживання, дедалі менш властиві людині особисто, проте розраховані на всіх. Досвід заміщається переживанням, а оповідальність – дискретною інформацією.

Медіапростір конститує медіареальність, якій підпорядковується вся сукупність соціокомунікаційних відносин. З-поміж мережевих ресурсів дедалі більшу роль відіграють нові медіа. Вони не тільки здійснюють функції підтримки комунікації, а й часто стають об'єктом та засобом інформаційного впливу.

В умовах суперпаноптикуму контроль над біополітичним дискурсом належить нетократичним елітам. Нетократична модель переміщає людей у гіперреальність подій та симулякри значень, атрибує суб'єктам певні ролі, організовує соціальні практики відповідно до біополітичних імперативів. Так, «неналежна» подія (як причина культурної травми та дискурсу жертви) вважається гідною людського простору, оскільки дозволяє застосувати щодо себе арсенал біополітичної етики, струсити зв'язки спільноти та перевірити її учасників на одностійність. У такому контексті жертва і травма стають майже синонімічними поняттями: жертва – це травмоване тіло (особи, народу), тоді як травма – статус жертви у біополітичному просторі.

REFERENCES

1. Martinez, D. E. (2011). Beyond disciplinary enclosures: Management control in the society of control. *Critical Perspectives on Accounting, Vol. 22(2)*, 200–211. <https://doi.org/10.1016/j.cpa.2010.06.016>
2. Deleuze, G. (1992). Postscript on the Societies of Control. *October, 59*, 3–7.
3. Castells, M. (2013). *Communication Power*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.4000/books.editionsmssh.10551>
4. Sützl, W. (2016). Gianni Vattimo's Media Philosophy and Its Relevance to Digital Media? *Philosophy Today, Vol. 60, 3*, 743–759.
5. Krämer, S. (2016). *Medium, Messenger, Transmission: An Approach to Media Philosophy* Amsterdam: Amsterdam University Press. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/id/761778d5-8853-4ca8-8813-b34a6b0ed3a8/628133.pdf>
6. Espinoza, Ch. (2012). *Millennial integration: Challenges millennials face in the workplace and what they can do about them*. Antioch University.

7. Digital anthropology. H. Horst, D. Muller (Eds.) (2012). London, New York: Berg, 2012.
8. Schulz, W. (2004). Reconstructing mediatization as an analytical concept. *European Journal of Communication*, Vol. 19, 1, 87–101.
9. Dean, J. (2010). *Blog Theory. Feedback and Capture in the Circuits of Drive*. Cambridge: Polity, 2010.
10. Chaffee, S. H., Metzger, M. J. (2001). The end of mass communication? *Mass communication & Society*, Vol. 4, 4, 365–379.
11. Dean, J. (2010). The Real Internet. *International Journal of Žižek Studies*. Vol. 4, 1, 13–14.
12. Danilyan, O., Dzoban, O., Hetman, Y., Kalynovskyi, Y. (2023). Features of information war in the media space in the conditions of russian aggression against Ukraine. *Cogito*, Vol. 15, 3, 55–71.
13. Campbell, G., Smith, L., Wetherell, M. (2017). Nostalgia and Heritage: Potentials, Mobilisations and Effects. *International Journal of Heritage Studies*. Vol. 23, 7, 609–611.
14. Eckel, J., Ruchatz, J., Wirth S. (2018). The Selfie as Image (And) Practice: Approaching Digital Self-Photography. *Exploring the Selfie: Historical, Theoretical and Analytical Approaches to Digital Self-Photography*. London, New York, Shanghai: Palgrave Macmillan, pp. 1–23.
15. Bareither, C. (2021). Difficult heritage and digital media: «selfie culture» and emotional practices at the Memorial to the Murdered Jews of Europe. *International journal of heritage studies*. Vol. 27, 1, 57–72.
16. Sather-Wagstaff, J. (2017). Making Polysense of the World: Affect, Memory, Heritage. *Heritage, Affect and Emotion: Politics, Practices and Infrastructures*. London, New York: Routledge, pp. 2–29.
17. Thiemeyer, T. (2018). Erinnerungspraxis Und Erinnerungskultur. *Erinnerungspraxis Zwischen Gestern Und Morgen: Wie Wir Uns Heute an NS-Zeit Und Shoah Erinnern*. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde, pp. 7–20.
18. Pinchevski, A., Richardson, M. (2023). Trauma and digital media: Introduction to crosscurrents special section. *Media, Culture & Society*, Vol. 45, 1, 178–180.
19. Kaplan, E. A. (2005) *Trauma Culture: The Politics of Terror and Loss in Media and Literature*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
20. Hirsch, M. (2012) *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press.
21. Meek, A. (2010). *Trauma and Media: Theories, Histories, and Images*. New York: Routledge.
22. Pinchevski, A. (2019). *Transmitted Wounds: Media and the Mediation of Trauma*. New York, NY: Oxford University Press.
23. Richardson, M. (2018). Radical absence: Encountering traumatic affect in digitally mediated disappearance. *Cultural Studies*. Vol. 32, 63–80.
24. Rattray, G. J. *An Environmental Approach to Understanding Cyberpower. Cyberpower and National Security*. Virginia: Potomac Books, 2009, pp. 253–274.

25. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Yu. Yu. (2022). Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofia. Vol. 39*, 102, 78–94.
26. Foucault, M. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. New York: Palgrave MacMillan, 2008.
27. Bard, A., Jan Söderqvist (2012). *The Futurica Trilogy*. Stockholm: Stockholm Text.
28. Vattimo, G. (1992). *The Transparent Society*. Cambridge: Polity Press. https://doubleoperative.files.wordpress.com/2009/12/vattimo-gianni_the-transparent-society.pdf
29. Žižek, S. (1997). *Cyberspace or the unbearable closure of being. The Plague of Fantasies*. London: Verso. https://issuu.com/clog_unlp/docs/cyberspaceunbearableclosureofbeing
30. Lopez-Rabadan, P. (2022). Framing Studies Evolution in the Social Media Era. Digital Advancement and Reorientation of the Research Agenda. *Social Science. Vol. 11*, 1, 9. URL: <https://www.mdpi.com/2076-0760/11/1/9>
31. Cottle, S. (2006). Mediatized rituals: Beyond manufacturing consent. *Media, Culture & Society. Vol. 28*, 3, 411–432. <https://doi.org/10.1177/0163443706062910>
32. Baudrillard, J. (1981). *For A Critique of the Political Economy of the Sign*. New York: Telos Press.
33. Rheingold, H. (2003). *Smart Mobs: The Next Social Revolution*. New York: Basic Books.
34. Žižek, S. (2002). *Welcome to the desert of the real! Five essays on september 11 and related dates*. London: Verso, 2002. URL: http://www.rebels-library.org/files/zizek_welcome.pdf
35. Bottici, C. (2007). *A Philosophy of Political Myth*. New York: Cambridge University Press, 2007.
36. Jordan, T. (1999). *Cyberpower*. New York: Routledge.
37. Schussler, A.-E. (2017). The Cyberspace Myth And Political Communication, Within The Limits Of Netocracy. *Journal for the Study of Religions and Ideologies. Vol. 16*, 48, 65–78.
38. Žižek, S. (2003). *The Ideology of the Empire and its Traps. Empire's New Clothes: Reading Hardt and Negri*. New York: Routledge, pp. 255–267.
39. Danilyan, O., Dzoban, O., Kalynovskyi, Y. (2023). Digital man as a product of the information society. *Cogito. Vol.15*, 1, 142–158.
40. Wolf, B. (2003). Fritz Heider and Egon Brunswik. Their lens models. Origins, similarities, discrepancies. *Nineteenth Annual International Meeting of the Brunswik Society: 100th Anniversary of Brunswik's Birth*. Vancouver.
41. Baudrillard, J. (1999). La Photographie ou l'écriture de la Lumière: Litteralite de l'Image. *L'Echange Impossible*. Paris: Galilee.
42. McCloskey, S. (2022). The War in Ukraine Has Revealed a Hierarchy of Victims. *Policy & Practice: A Development Education Review*, 34. URL: <https://www.developmenteducationreview.com/issue/issue-34/war-ukraine-has-revealed-hierarchy-victims>

43. Alexander, J. C. (2005). *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
44. Agamben, G. (1998). *Homo Sacer. Sovereign power and bare life*. Stanford: Stanford University Press.
45. Baudrillard, J. (2006). War Porn. *Journal of visual culture*. Vol. 5, 1, 86–88.

Kovalenko Inna, PhD, associate professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University Kharkiv, Ukraine

Meliakova Yuliia, PhD, associate professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University Kharkiv, Ukraine

Kalnytskyi Eduard, PhD, associate professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University Kharkiv, Ukraine

THE VICTIM AS A MEDIA CONSTRUCT IN THE SPACE OF BIOPOLITICS

The article makes sense of the phenomenon of victim construction by means of transmedia communication. The first part is devoted to the role of media technologies in the modern biopolitical space. It is emphasized that control over communication within the framework of new power paradigms is carried out by a netocratic elite – a new form of cyber-technological superpanoptism. The importance of media logic in the new system of social relations and worldview models is shown. In the second part, based on the study of the phenomena of deep mediatization, the specificity of cultural grass and sacrifice as media constructs, products of information technologies designed to reproduce biopolitical imperatives is understood.

Keywords: digital panopticon, network communication, trauma discourse, victim, collective identity.

Похоата Габріела, докторка філософії, професорка, Християнський університет Димитрія Кантемира, Бухарест, Румунія
gabriela_pohoatǎ@yahoo.com

ВІД ТРИВОГИ ДО АТАРАКСІЇ¹

Наш аналіз починається з настанови, що тривога – це філософський концепт, не лише тема для психологічних досліджень, що зводять тривогу до неврозу. Ми пропонуємо філософське дослідження цього глибокого поняття, яке потребує комплексного підходу через метафізичне коріння тривоги та її зв'язок із духом як головною структурою людського існування. Крім того, ми переконані, що вирішення проблеми тривоги є у вищому ступені духовним, точніше, воно полягає у «пробудженні духу». Істинно вільний дух, навіть якщо він під владою метафізичної тривоги, не може замкнутися в деструктивній тривозі. На наш погляд, метафізичну тривогу не можна плутати з депресією, її не можна лікувати антидепресантами. Коли б у людини не було сум'яття, метафізичних тривог, вона не змогла б претендувати на участь у культурі. Лише той, хто проходить крізь метафізичну тривогу, може досягти стану атараксії.

Ключові слова: тривога, біль, атараксія, свобода, духовне сум'яття, філософія, віра.

Постановка проблеми. Тема цієї статті торкається специфічних аспектів людського існування, що з незапам'ятних часів виявляються в боротьбі між тим, ким ми є, ким себе відчуваємо, як думаємо та живемо, і тим, чого шукаємо, прагнемо, досягаємо і що здійснюємо. З. Фройд вважав: «...наше психічне життя – це поле битви антиномічних пар» [1]. Тривога й атараксія антиномічні, як страждання і щастя, зло і добро, проте зв'язані, оскільки «зло – лише відсутність добра» [2, р. 17], а «безмежне щастя і вельми жорстоке страждання завжди трапляються з однією і тією ж людиною: тому що вони обумовлюють одне одного і, своєю чергою, спільно обумовлені міцною життєвою силою духу» [3, р. 26].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-філософська думка виявляла інтерес до тривоги та страждання, і ми хотіли б особливо згадати мислителів-екзистенціалістів С. К'єркегора та М. Гайдеггера. Сьогодні три-

¹ Цю статтю було опубліковано в журналі «Cogito», 2022 р., т. XIV, №4, с. 69–76. Переклад з англійської – І. Коваленко.

вогу пояснюють, як правило, виходячи з численних і різноманітних тривожних чинників, з якими стикається сучасний світ (пандемія, війна, технологічна експансія тощо) та які перебувають у когнітивному реєстрі психології. На відміну від знервованості, тривога (її плутають зі страхом, депресією тощо) не має зовнішньої причини або біологічного підґрунтя.

Мета статті – здійснити філософське осмислення тривоги в метафізичному контексті та показати зв'язок тривоги з духом як головною ознакою людського існування.

Виклад основного змісту. Не будь-який смуток викликаний тривоگوю щодо зла. Атараксію викликають лише особливі тривоги – метафізичні, проте їх свідомо переживають ті, хто прагне до вищих знань або піддає сумніву сенс життя. Більшість людей застрягають у рутині, не замислюються над сенсом життя, а тривогу відчувають лише у зв'язку з безпосередніми аспектами їхнього життя. Існування для них не має жодних загадок! Через первородний гріх людина відпала від благодаті, знищивши свою абсолютну свободу. І, як наслідок, була «засуджена» на сутнісний неспокій, на метафізичну тривогу. Невипадково К'єркегор визначив тривогу як «запаморочення від свободи» [4, р. 99]. Це реальність свободи як можливість можливості. Саме тому тварини не відчувають тривоги – вони не є духовно визначеними за своєю природою. Людина є синтезом душі й тіла. Однак синтез немислимий без того, щоб обидві сторони не об'єдналися в третю. Цією третьою стороною є дух¹ [Там само]. Безсумнівно, тривога є складником людського духу. Як же дух ставиться до себе і до свого стану?! Через стан тривоги. Це означає, що такий стан душі властивий людині від початку, але він виходить за межі людини і пов'язаний із певним смутком божественного. У цьому сенсі Шеллінг стверджує, що тривога передусім позначає страждання божественного на початку акту творення [Там само, р. 97]. Тому, коли в Бутті стверджується, що Бог наказав Адамові – «але з дерева Пізнання добра і зла – не їстимеш з нього» (Бут. 2:17), само собою зрозуміло, що Адам насправді не зрозумів Його слова / як йому зрозуміти різницю між добром і злом, якщо це розділення відбулось вже після того, як він віддався «насолоді життя»? Якщо тепер припустити, що заборона пробуджує бажання, то ми маємо знання (а не невігластво), оскільки Адам повинен був знати про свободу перш, ніж нею скористатися... заборона турбує його, тому що пробуджує в ньому можливість свободи. Те, що пройшло повз невинність як «небуття тривоги», тепер проникло в нього, так само як небуття, як жахлива можливість бути вільним. Існує лише можливість бути вільним як якась вища форма незнання, як вищий

¹ Визначення того, що означає бути людиною, дане С. К'єркегором твору «Або, або», друга частина якого згодом була розвинена у праці «Хвороба до смерті».

вираз тривоги.... Слово (заповідь), що забороняє, слідувало за словом осуду – «неодмінно помреш» (Буття, 2,17)... Якщо ми говоримо, що заборона пробуджує бажання, то слід визнати, що слово покарання також пробуджує страшний образ, який нас турбує. Тут страшне перетворюється на тривогу / оскільки Адам не зрозумів сказаного, тут ми знову стикаємося з двозначністю тривоги..., доведеною невинністю до максимуму. Вона тривожиться про заборонену річ і про покарання. Вона не винна, але тривожиться, наче щось загубила. Психологія далі не йде, стверджує автор, проте вона може зайти дуже далеко і перш за все довести всі ці речі, коли спостерігає за життям людей [4, р. 80–81]. Данський філософ шукає джерело тривоги в первородному гріху, пояснюючи його регресивно, звертаючись до його витоків. Тривога, яку тягне за собою гріх, існує лише тоді, коли людина сама грішить, будучи, тим не менш, невиразно присутньою як «більше-менше в кількісній історії людського роду». Отже, ми зіткнемося з феноменом, коли людина вважає себе винною навіть у власній тривозі, чого не можна сказати про Адама. ... тривога означає два стани – тривогу через те, що гріх людини подібний до якісного стрибка, і тривогу, що проникала і проникає у світ разом із кількістю гріхів, а саме – щоразу, як людина згрішила. Гріх проник у тривогу, присутній у ній, а безперервність гріха є можливістю, яка породжує тривогу». У К'єркегора йдеться про тривогу творіння, яка є об'єктивною / з іншого боку, можливість спасіння – це лише «ніщо, яке людина любить, але водночас боїться» / також це завжди відношення можливості до індивідуальності. Саме тоді, коли спасіння справді настає, долається ця тривога. Ми звертаємо увагу на аргументи данського філософа, аби підкреслити: автор самий визнавав, що психологія не може зайти дуже далеко в дослідженні тривоги, оскільки це метафізичне поняття. За такої точки зору, *метафізична тривога є вираженням туги за Богом, але сама по собі туга врятувати людину не може. Власне, у цьому і полягає метафізична драма людини, яка живе водночас у двох світах!* Звідси і нещаслива свідомість, про яку говорив Гегель, маючи на увазі, що будь-яка свідомість є нещасною, тому що вона роздвоюється водночас на суб'єкт і об'єкт. Як проблема, пов'язана з сутнісною побудовою людини, метафізична тривога не є хворобою. Вона властива метафізично неспокійним душам, підстави для такого твердження показано вище. Також тривогу можна перетворити на атараксію завдяки філософствуванню, вірі, мистецтву, науці, пізнанню і самопізнанню. У психоаналізі та психології термін *Angst*-невроз (невроз тривоги), який Фройд використовував з 1890 р., став усталеним клінічним терміном для позначення нервового захворювання, викликаного пригніченням почуттів, які, не маючи можливості бути вираженими, екстерналізованими, перетворюються на страх. Цей невроз також може бути зумовлений внутрішнім конфліктом між інстинктом і заборонаю. Хво-

роба проявляється прискореним серцебиттям, відчуттям задухи, запамороченням. Як і будь-яке захворювання, *angst*-невроз можна лікувати як за допомогою психоаналізу, психотерапії, так і седативними (валіум) або іншими препаратами, що впливають на серотонін. Однак цей розлад залишається «складною хворобою», яка, маючи метафізичні пояснення, усе ще не піддається психології та психіатрії. Метафізичне страждання людини об'єктивується в тривожній, проте свідомій меланхолії, яку можна взяти під контроль не медикаментами, а волею. Тривога – «хвороба століття», у якому ми живемо. Понад 50 % молоді на цій планеті страждає на занепокоєння в різних формах, із різних причин, тому що наше життя триває в особливих умовах. Тривога посилилась одразу після пандемії, а воєнна ситуація в Україні спричинила глобальну стурбованість, оскільки ті, хто розпочав війну, підтримують атмосферу страху та терору постійними загрозами неминучої ядерної атаки, що може фактично призвести до Третьої світової війни.

К'єркегор – філософ тривоги

Безперечно, тривога залишається філософською проблемою, оскільки вона є стан душі, вона зв'язана з людським духом, а філософія є власне єдиною дисципліною духу. Раніше тривогу відбивали поняття «страх» і «жах», сучасна ж екзистенціальна філософія широко оперує новими поняттями – «занепокоєння» і «мука». Тривога, провина і відчай є основними темами як у сучасному мистецтві, так і у філософії К'єркегора. Більшість визнаних філософів є його учнями. Відштовхуючись від догматичних засад, К'єркегор накреслив найточніший портрет часу – радше нашого, ніж його власного. А як ще можна описати явища масової істерії, обурення частини людей духовним життям та відчуття власної слабкості, якщо не психологічно та соціально? Діагноз К'єркегора стислий і чіткий: усе це ніщо, натомість є тривога за дух, тривога за себе самого. На відміну від страху, тривога не має зовнішньої причини, не має біологічної основи, як нервозність. Спочатку тривога – це передчуття, що людина сприймає більше, ніж могла помислити, це занепокоєння через невизначені можливості, які лякають і водночас приваблюють. Тривога водночас є психологічною передумовою, оскільки людина відчужується від себе (впавши в гріх), а також наслідком такого відчуження. Щоб заспокоїтися і виправдатися, людина може стверджувати, що таке обмеження є долею, бажаючи визнати факт, що, якщо правильно розцінити, це її власна провина. Можливість подолати свою тривогу настає лише тоді, коли людина визнає, що не має нічого спільного зі своїм оточенням, що вона і не випадкова, і не сувора необхідність, яка заважає їй стати собою, але її власний гріх. Вільна людина не ображається, не звинувачує інших, проте визнає, що причина того, що з нею відбувається, криється в ній самій. І все ж людина відмовляється

знову прийняти свій гріх (тривога зла, IV,1) або визнати, що є вихід із гріха (тривога добра, IV,2), і він – у вірі (V) [4, р. 25]. К'єркегор інтерпретує все зсередини, він не такий однобічний, як його колеги гегельянці або марксистки, які пояснюють усе зовнішніми чинниками. Справа в тому, що його праці містять більше етичної сили, ніж інші, і це безумовно. Дивно ще й те, що ніхто не проникав у духовне, у психологічний та соціальний феномен тривоги (angst) у міждисциплінарній перспективі – філософській, психологічній, соціологічній – так глибоко, як це зробив данський мислитель.

Наважимося оцінити С. К'єркегора як філософа тривоги¹, що своїм твором «Про тривогу» поміщає себе в метафізичний обрій, певним чином поєднуючи філософське пояснення з суто теологічним. Так, на думку данського філософа, тривога не має конкретного об'єкта, на відміну від «страху» або «переляку». Це літера А, що йде від «ніщо».

Ідеться про догматичний, християнський вимір, пов'язаний із гріхом і духом. Тривога виникає через свободу вибору між добром і злом тощо. Пізніше концепція *Angst* була відновлена Мартіном Гайдеггером [5], який вважав, що людина, яка страждає від А, усвідомлює, що нічого не становить абсолютної опори для її принципів, ідей і життя. На початку 1900-х рр. концепція К'єркегора справила вплив на екзистенціальну теологію Габріеля Марселя, Рудольфа Бультмана, екзистенціальну філософію К. Ясперса, Ж. П. Сартра та А. Камю – двоє останніх зробили вагомий внесок у поширення к'єркегорівської думки в Європі. Проведені філософсько-наукові розвідки виявили, що «страх» має філософський, фізіологічний, релігійний і психологічний характер. Філософська сила слова «тривога» обмежена в румунській мові, хоча тенденція його використання, здається, зростає. Зараз у психології вживається термін «тривога», який втілює однобічний і негативний підхід до цього слова, оскільки на буденному рівні відчуття тривоги ототожнюється з патологічним станом психіки. К'єркегор самий стверджує, що тривога є об'єктом психології. Але він і застерігає бути обережними, бо «історія індивідуального життя рухається вперед від одного стану розуму до іншого. Кожен стан душі досягається стрибком... Кожному такому стрибку передують стан душі з найбільшим психологічним наближенням. Цей стан є об'єктом психології [Там само, р. 99]. Ми не поділяємо ідею про те, що на тривожність впливає стать, що «жінки більше тривожні, ніж чоловіки» [4, р. 105]. На тривожність в усіх її формах прояву впливає свобода духу. Натомість, як було показано вище, тривога

¹ Для К'єркегора тривога була не просто концепцією, а аналізом «конкретного» душевного стану, від якого він страждав від самого народження. Його щоденникові записи 1837, 1839 та 1850 рр. описують ці тривалі страждання без прямої «причини», це душевна задуха, що передається від одного покоління до іншого і набувається через власну провину.

пов'язана з духом, вона визначається як виявлення свободи себе в можливості. Метафізична перспектива тривоги, яка виходить за рамки психологічного підходу, дає нам право стверджувати, що тривога може бути бажаною. У цьому сенсі в розділі V під назвою «Тривога як рятівник через віру» К'еркегор підкреслює, що «треба навчитись страшитися, аби не загинути або від того, що тобі ніколи не було страшно, або від того, що ти надто віддаєшся страху; тому той, хто навчився страшитися належним чином, навчився вищого» [4, р. 203]. *Учитися бути стурбованим означає усвідомлювати скінченність існування, приймати її та шукати внутрішній спокій (атараксія), зрікаючися власної долі.* Потреба в миролюбності, відчуженості, атараксія, потреба у вірі, у Богові впливає з тривоги! Згадаймо Августинові Сповіді [6], його метафізичні тривоги і бажання подолати їх через віру і філософію – «Неспокійне наше серце, доки не спочине в Тобі!» Дуже важливо зрозуміти, що тривога – це суто людський стан душі. Тільки людина може відчувати тривогу, тому що вона амбівалентна. «Однак, будучи синтезом, вона може бути тривожною, чим глибше її тривога, тим більша людина; йдеться про тривогу не у звичному мирському сенсі – коли тривога спрямована на щось зовнішнє щодо речей і щодо людини; йдеться про те, що тривога виробляється нею самою. Вона набуває значущості тільки в такому сенсі – коли сказано, що, якщо Христос був би охоплений тривогою смерті [від Матвія: 26, 37–38; від Марка: 14, 33–34], то сказав би Юді [від Іоанна: 13–27]: «що хочеш зроби, зроби це швидко». Жахливими є слова, «про які самий Лютер побоювався проповідувати»: «Боже мій! Боже мій! Для чого Ти мене полишив?»; навіть ці слова сильно виражають страждання через те, що останні слова описують стан, у якому перебуває Христос, а перші описують ставлення до стану розуму, якого не існує. К'еркегорівський підхід до тривоги заслуговує належного аналізу, оскільки автор наполягає на ідеї одухотворення цього суто людського стану, коли стверджує: «Тривога є можливість свободи, тільки така тривога є абсолютно виховною, вона формує через віру – тому що вона поглинає все кінцеве, виявляє все, що в ньому примарне. І жоден Великий інквізитор не мав під рукою таких жахливих тортур, які має страх, і жоден шпигун не вмів так майстерно нападати на підозрюваного саме в ту мить, коли той найслабший, не вмів так чарівно розставляти пастки, у які той має потрапити, як це вмів страх; і жоден проникливий суддя не розумів, як треба допитувати обвинуваченого – допитувати його так, як це робить страх, що ніколи не відпускає обвинувачуваного – ані у розвагах, ані в галасі повсякденності, ані у праці, ані вдень, ані вночі. Той, хто освічений і сформований тривогою, є утворений можливістю, і тільки той, хто був утворений можливістю, є сформований відповідно до його нескінченності» [4, р. 102].

Замість висновків. Тривога – це дослідницька тема, що стосується власного людині стану. Водночас це *стан душі*, не завжди лише негативний. Атараксія є суто філософським поняттям, що позначає мету античної мудрості (стоїцизм, епікурейство, скептицизм) [7, р. 368], оскільки означає, що душевний спокій складається з щастя. У цьому сенсі ми підтримуємо ідею що *метафізична тривога* є тією, яка звеличує людину і розвиває її духовну свободу. «Атараксія мудреця» [8, р. 142] означає «його відмову реагувати» на добре чи погане будь-якого роду, що могло з ним статися. Невипадково Андрій Плешу у своєму «*Вступі до посібника по Епіктету*» наголошує, що насправді існують ефективніші та менш небезпечні ліки, ніж ті, що призначають психіатри. Своєю чергою, тримаючи в руках цю книгу, ми також можемо проголосити, на благо оточуючих нас невротиків (і наших власних неврозів): «Епіктет, а не антидепресанти». Ви побачите, що це дійсно працює... З філософської точки зору, глибоке та позитивне осмислення тривоги може привести до стану атараксії. Усе наше життя проходить через усілякі тривоги: через досаду, страждання, хвилювання, неспокій, турботу, тугу, відчай [9] і навіть через жах і страх смерті! Великий римський філософ та імператор Марк Аврелій, передчуваючи людську боротьбу в цьому світі, зазначав: «Життя – це війна і перебування на чужій землі. Що тоді керуватиме людиною? Лише одне: філософія». Римський філософ мав на увазі сотеріологічну функцію філософії (порятунок через розум); відсторонення, набуте завдяки філософії, може привести до стану атараксії (душевного спокою), стану свободи і щастя.

REFERENCES

1. Freud, S. (1980). *Introduction to Psychoanalysis*. Bucharest: Didactic and Pedagogical Publishing House.
2. Leibniz, G. W. (1997). *Theodicy – Essays on the Goodness of God, the Freedom of Man and the Origin of Evil. Introduction*. Iași: Polirom Publishing House.
3. Schopenhauer, A. (2018). *The Art of Being Happy through 50 Rules of Life*. Rule 5th. Bucharest: Cartex Publishing House.
4. Kierkegaard, S. (1998). *On Anxiety*. Timișoara: Amacord Publishing House.
5. Heidegger, M. (2003). *Being and Time*. Bucharest: Humanitas Publishing House.
6. Augustin (2018). *Confessions*. Bucharest: Humanitas Publishing House.
7. Copleston, F. (2008). *The History of Philosophy Greece and Rome*. Vol. I. Bucharest: All Publishing House.
8. Arendt, H. (2018). *The Life on the Spirit*. Bucharest: Humanitas Publishing House.
9. Cioran, E. (1990). *On the Heights of Despair*. Bucharest: Humanitas Publishing House.
10. Aurelius, M. (2013). *Thoughts to Myself*. Bucharest: Humanitas Publishing House.

Pohoată Gabriela, Prof. PhD. Hab., Dimitrie Cantemir Christian University,
Bucharest, Romania

FROM ANXIETY TO ATARAXIA

Our analysis starts from the premise that anxiety is a philosophical concept, not merely a research topic for psychology, not being reducible only to anxiety neurosis. Thus, we propose the philosophical research of this particularly deep concept requiring a complex approach due to its metaphysical origin and its link to the spirit, to the human being's basic structure. It is also the reason why we appreciate that the solution to the problem of anxiety is eminently spiritual, more specifically, it resides in the 'awakening of the spirit'. A truly free spirit, even if dominated by metaphysical anxieties, cannot lock itself into destructive anxiety. In my opinion, metaphysical anxiety cannot be confused with depression, it cannot be treated with anti-depressants. Did man not have turmoil, metaphysical anxieties, he could not claim to participate in culture. Only the one who goes through metaphysical anxiety can attain the state of ataraxia.)

Keywords: anxiety, anguish, ataraxia, freedom, spiritual turmoil, philosophy, faith.

Трофименко Володимир Анатолійович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
v.a.trofyenko@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-2240-3727

ДЕРЖАВА ЯК ОСОБЛИВИЙ СУБ'ЄКТ КІБЕРПРОСТОРУ

Публікацію присвячено статусу та місцю держави в кіберпросторі. Порушуються питання кіберсуверенітету та кібербезпеки держави. Окреслюються особливі можливості держави врегулюванні кіберпростору на законодавчому рівні. Окремо розглядається проблема зловживання держав можливостями кіберпростору з власними цілями та питання протистояння такій діяльності. Описується проблема кіберпростору на міжнародному рівні, а також проблеми міжнародного права в регулюванні цієї сфери.

Ключові слова: кіберпростір, кібербезпека, кіберкордон, кіберзагроза, кібер-агресія, інформаційне суспільство.

Постановка проблеми. Широкі можливості кіберпростору та способи його використання привели до того, що держава мусила звернути на нього свою увагу. При цьому виявилось, що можливості впливу держави на кіберпростір невеликі з причини його побудови та структури, що не дозволяє створити якісь кордони в ньому, гарантувати дієвість нормативно-правових актів, захист прав громадян тощо. Також з урахуванням швидкості розвитку нових технологій і застосування їх у мережі Інтернет зі сторони кіберпростору все більше зростає небезпека безпосередньо для державних інститутів. Тому наукова спільнота звертається до дослідження не тільки технічної, а й інших сторін кіберпростору.

Окремою групою, до якої звертаються науковці, є проблеми що визначають суб'єктний статус держави в кіберпросторі. До провідних із них можна віднести питання державного суверенітету в кіберпросторі, реалізації владних повноважень державою в кіберсфері. Нагальною є і проблема побудови та співвідношення міжнародного та національного законодавства стосовно кіберпростору. Усе частіше порушується проблема кібервійни та кібернетичної потужності держав. Окремо розглядається питання зловживання державою можливостями кіберпростору для реалізації власних цілей.

Дослідження окреслених проблем дозволить конкретизувати місце та статус держави в кіберпросторі та визначити її функціональні можливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова спільнота не має єдиної думки стосовно контролюваності кіберпростору державою. Сформувався два підходи. Перший проголошує, що держава може контролювати кіберпростір і в такий спосіб реалізовувати свої функції. Другий – що держава є обмеженою в цьому з причини невизначеності її суверенітету в цій сфері.

Дискусії стосовно природи самого кіберпростору та його контролю тривають уже доволі давно. На це звертає увагу англійський дослідник С. Мейнворінг [1]. Він намагається зрозуміти вплив цих дискусій на розуміння суверенітету держави. Понад двадцять років, пише вчений, люди були свідками інтригуючої дискусії про природу кіберпростору. І вчений ставить запитання: як це вплинуло на суверенітет держав? На його думку, було дві хвили поглядів на цей феномен. Вчені початкової хвилі стверджували, що це різко зменшило централізований контроль із боку держав, чому сприяли глобалізація та свобода. Ці лібертаріанські вимоги були значними. Нещодавній новій хвилі публікацій стверджувалося, що держави почали відновлювати контроль у кіберпросторі, зосереджуючись або на роботі поліції авторитарних режимів, або на викриттях Едварда Сноудена. Але такі претензії, на думку науковця, були невідповідними. Він вважає, що часто неправильно розуміється суттєвість кіберпростору та його наслідки для контролю. Це не лише кидає виклик лібертаріанському наративу свободи, але й припускає, що анархічне уявлення інтернету як «Дикого Заходу» було навмисно пропаговане державами, щоб відвернути увагу від реальності. Інтернет, продовжує С. Мейнворінг, як і попередні форми електронного підключення, складається здебільшого з фізичної інфраструктури, розміщеної в певних географічних регіонах і юрисдикціях. Замість того, щоб обмежити суверенітет, він запропонував централізованій владі нові способи управління державою. Дослідник робить висновок: інтернет, високошвидкісні обчислення – усе це було результатом досліджень безпеки одного інформаційного гегемона, і тому воно завжди було під контролем.

Із тим, що кіберпростір (інтернет) можна контролювати, погоджується й австралійський вчений А. Штупару [2]. Внутрішня культура контролю за цією сферою, стверджує він, культивується серед значної кількості національних держав, хоча й проявляється різними способами. На національному рівні держава може зловживати кібервладою. Метою такого зловживання може бути безпека, ідеологія, політика та економіка, а засобами – навчання, блокування вебсторінок, відмова в доступі, атаки зловмисного програмного забезпечення, шпигунство, контроль інфраструктури, атаки на вебсайти еміграції / кібердисидентів, насильство щодо / затримання засобів масової інформації.

Отже, культура контролю, продовжує науковець, може мати різні наміри та коливальні рівні, але існує в багатьох країнах незалежно від державного устрою. Із цього дослідник робить свій висновок: справжня свобода інтернету – це утопія чи, можливо, історична ілюзія.

Не все так однозначно з місцем держави в кіберпросторі, на думку представників другого напрямку. Так, румунський вчений А. Тадор [3] зазначає, що стрімкий розвиток сучасних інформаційних технологій і комунікацій – неодмінної умови побудови інформаційного суспільства – справив великий вплив на суспільство, позначивши справжні мутації у філософії економічного, політичного та культурного життя, а також у повсякденному житті людей. По суті, продовжує вчений, нині легкий доступ до інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ) є однією з передумов безперервного функціонування сучасного суспільства. Кіберпростір, на його думку, характеризується відсутністю кордонів, динамізмом та анонімністю, породжуючи як однакові, засновані на знаннях можливості для розвитку інформаційного суспільства, так і ризики для його функціонування (на індивідуальному рівні, державному та навіть у транскордонному прояві). Чим більше суспільство комп'ютеризоване, тим більше вразливим воно стає, і забезпечення безпеки кіберпростору повинне бути основною турботою всіх залучених учасників, особливо на інституційному рівні, де основної уваги приділяється розробленню та реалізації відповідальної політики в цій галузі. Акцентуючи увагу на інституційному рівні, румунський дослідник вказує на особливий статус держави.

Схожої позиції дотримуються і південнокорейські вчені І. Чо та Дж. Чанг [4]. Як і традиційні простори безпеки в усьому світі, зазначають вони, глобальний кіберпростір є системою анархії без абсолютної влади чи інституційного статусу. У такій ситуації, спираючись на кіберсуверенітет і кібервладу, держава, на їхню думку, намагається створити інституцію, застосовану до внутрішнього та міжнародного кіберпростору, щоб зробити кіберсистему сприятливою для самої держави. Оскільки, на відміну від традиційної влади, кіберпотужність має як матеріальні, так і нематеріальні елементи, держава не може знати рівень кіберпотужності іншої держави. З цієї причини конфлікти між державами в кіберсфері посилюються. Найбільш активними державами, які змагаються за перевагу в кіберпросторі, є США та Китай. Вони ведуть до різних рівнів визнання та стратегій щодо кібердомену. Хоча конкуренція між Сполученими Штатами та Китаєм породжує конфлікт, вона також викликає тимчасову співпрацю між державами. Виходячи з цього, корейські науковці поєднують тему кіберсуверенітету з проблемою кібербезпеки та кіберзагроз. Окремо вони звертають увагу на можливу міжнародну співпрацю в цій сфері.

Аналізуючи наведені напрямки, варто відмітити, що представники другого з них, розглядаючи питання існування держави в кіберпросторі, виходять на більш широке коло проблем: кіберзагрози, кібервійни, міжнародна співпраця та формування норм міжнародного права стосовно кіберпростору, місце міжнародних організацій у регулюванні кіберпростору. Але головною залишається проблема кібербезпеки.

Формулювання мети. Метою публікації є з'ясувати місце та можливості держави в кіберпросторі, показати її особливості порівняно з іншими суб'єктами кіберпростору.

Виклад основного матеріалу. Проблематика кібербезпеки дуже часто перетинається з проблемою кіберсуверенітету держави. На це питання звертають увагу румунські вчені Д. Стефанеску та А. Папої [5]. Глобалізація, зазначають вони, принесла залежність від електронних комунікацій, а також певні наслідки для держав світу, головним чином у сфері кібербезпеки. В останні роки після подій в Україні кіберзагроза стала певністю та ризиком. Науковці прогнозують, що кібератаки значно зростуть, і однією з їхніх форм є гібридна війна з її звичайними та нетрадиційними, військовими та невійськовими можливостями. Поява нового поля бою – кіберпростору – є реальністю, де військові дії проводяться за допомогою складних технологій. З цією метою, наполягають вони, державам необхідно посилити свої можливості кіберзахисту, щоб запобігати агресії з віртуального середовища на критичну інфраструктуру, системи зв'язку та що не менш важливо, на людей. А це веде до посилення кіберсуверенітету.

Своє бачення проблеми захисту кіберпростору з боку держави пропонують дослідники Мюнхенського університету М. Вейз та В. Янкаускас [6]. Функціонування сучасних суспільств, зазначають вони, все більше залежить від безпечного кіберпростору. Ураховуючи брак можливостей держав для захисту цього нового домену, уряди звертаються за підтримкою до різноманітних третіх сторін. Проте, пишуть вчені, вони стикаються з проблемою. Хоча встановлений контроль може обмежити компетенцію третіх сторін, відмова від ієрархічного контролю суперечить поширеному уявленню про національну безпеку. Тому дослідники ставлять запитання: яким чином держави орієнтуються між цими функціональними вимогами та вимогами національної безпеки, щоб розробити механізми управління? Автори знаходять одну переважну закономірність. Уряди делегують повноваження, але зберігають елементи ієрархічного контролю, коли вони відповідають на загрозливі атаки. Навпаки, уряди організують посередників за допомогою м'яких спонукань для усунення ризиків і розсіювання вразливостей у кіберпросторі. Це сприяє як непрямій науці про управління, так і дебатам про кібербезпеку.

На критичну важливість кіберсуверенітету для реалізації заходів кібербезпеки звертає увагу грецький вчений А. Ліаропулос [7]. Кіберпростір, відзначає науковець, помилково характеризують як сферу, що виходить за межі фізичного простору, і, таким чином, вона є несприйнятливою до державного суверенітету та стійкою до міжнародного регулювання. Автор показує, що кіберпростір, як і інші чотири сфери (земля, море, повітря та космічний простір), незважаючи на свої унікальні характеристики, є лише відображенням поточної міжнародної системи. Питання державного суверенітету в кіберпросторі є критичним для будь-якої дискусії про майбутнє регулювання кіберпростору. Незважаючи на те, зазначає дослідник, що кіберпростір не має кордонів і характеризується анонімністю та повсюдністю, нещодавня державна практика надає достатньо доказів того, що кіберпростір або принаймні деякі його компоненти не захищені від суверенітету. Кіберпростір не є територіальним, але, на відміну від землі, моря, повітря та космічного простору, він не є частиною природи, він створений людиною, а отже, може бути не створеним і регульованим. Держави, звертає увагу автор, постійно підкреслюють своє право здійснювати контроль над кіберінфраструктурою, розташованою на їхній території, здійснювати свою юрисдикцію над кібердіяльністю на своїй території та захищати свою кіберінфраструктуру від будь-якого транскордонного втручання з боку інших держав або особи.

Зростання кількості та якості кіберзагроз показало необхідність появи та розвитку національних стратегій кібербезпеки, які є частиною законодавчої функції держави. На це звертає увагу румунський дослідник П. Патреску [8]. В останні роки, пише він, цифровий світ набув великого значення в застосуванні в багатьох сферах через переваги, а також через велику кількість користувачів як із державних, так і з приватних компаній. Концепція кібербезпеки, на думку автора, була породжена постійним розвитком ІКТ через збільшення кількості користувачів, кількості кіберзагроз і атак, а також через важливість цієї концепції як інструменту національної сили потужності. У всьому світі кіберпростір став полем, що поширювалося на дипломатичний, інформаційний, економічний та військовий рівні глобальної та національної політики. Кібербезпека мала висхідний курс, починаючи з технічної дисципліни, розвинувшись до тактичного рівня і, нарешті, досягнувши стратегічного рівня потужних країн. Розвиток кібербезпеки, зазначає румунський дослідник, став політикою країни та світовими директивами внаслідок збільшення кількості загроз та кібератак. Через це багато держав вжили багатьох контрзаходів для захисту національної кіберінфраструктури. Він відзначає, що цих контрзаходів було вжито під час атаки на кіберінфраструктуру або після неї. Таким чином, робить висновок вчений, після того як кібератаки стали загрозою для критичної кіберінфраструктури, країни по всьому світу почали враховувати,

що запобігання є основою кібербезпеки, і почали розробляти стратегії, а деякі з цих держав застосували закони кібербезпеки.

На проблему уніфікації національних стратегій кібербезпеки різних країн звертає увагу міжнародний колектив авторів – Д. Стілітіс, І. Ротомскіс, М. Ларурінетіс, С. Надвінічний та Н. Хорунжак [9]. Кібербезпека, зазначають автори, стала важливою проблемою як на рівні ЄС, так і на національному рівні. Зараз кібербезпека сприймається як частина національної безпеки. Якщо говорити про національні стратегії кібербезпеки, то позитивним є те, що більшість країн – членів ЄС уже схвалили такі стратегії. Проте, відмічають науковці, затверджені стратегії суттєво відрізняються за змістом та реалізацією. Вчені звертають увагу на відмінності в окремих національних стратегіях та аналізують аспекти їхньої уніфікації в очікуванні знайти оптимальний баланс між ступенем уніфікації та необхідністю зберегти відмінності, що виникають через внутрішні національні особливості.

На обов'язку держави із захисту прав людини в кіберпросторі акцентує увагу південноафриканський вчений А. Беркес [10]. Дослідник відмічає, що відсутність контролю територіальної держави над частиною своєї фізичної території тісно пов'язано з порушеннями прав людини в інтернеті, з одного боку, та обмеженим (але не обов'язково відсутнім) контролем держави над кіберпростором – з іншого. Незважаючи на відсутність ефективного територіального контролю, автор стверджує, що територіальна держава продовжує мати право здійснювати свій суверенітет як над територією, так і над кіберпростором. Наслідком суверенітету в міжнародному праві прав людини є передбачувана юрисдикція територіальної держави над усією її національною територією. На думку автора, територіальна держава, не маючи ефективних засобів для повного контролю над своїм кіберпростором, як це відбувається на підконтрольних уряду територіях, має, проте, постійну юрисдикцію та, отже, зобов'язання захищати права людини в інтернеті від протиправних дій, що виникають, відбуваються або впливають на територію поза його ефективним контролем.

Однією з функцій держави з реалізації кіберсуверенітету та забезпечення кібербезпеки є міжнародна співпраця. Але варто відмітити, що міжнародна співпраця в цьому напрямку розвивається нешвидко і перший етап було завершено лише у 2021 р. Це відмічає турецький вчений Т. Ельдем [11]. Дослідник відмічає, що спочатку задуманий як простір вільного та відкритого спілкування між людьми, вільний від державного регулювання та втручання, кіберпростір за останнє десятиліття став основним предметом національної та глобальної політики. Імовірно фінансовані державою кібероперації проти Естонії в 2007 р., Грузії в 2008 р. та Ірану в 2010 р. відіграли важливу роль у перетворенні кібербезпеки на питання національної та міжнародної без-

пеки. Автор звертає увагу, що розвиток кібердипломатії та міжнародного права кібербезпеки залишився позаду мілітаризації кіберпростору, але, тим не менш, за останнє десятиліття було багато міжнародних ініціатив щодо прийняття міжнародних норм кібербезпеки. Перші переговори з цієї теми, продовжує науковець, проведені в рамках Першого комітету ООН із питань роззброєння та міжнародної безпеки, свідчать про перший етап формування міжнародних правил, пов'язаних із кіберпростором. Ці переговори було завершено в рамках Робочої групи відкритого складу ООН у 2021 р., і вони є критично важливими для переходу міжнародних норм кібербезпеки з першого на другий етап.

Зважаючи на важливість досягнень ООН, Україна перш за все цікавиться підходом до кібербезпеки з боку ЄС. Цьому питанню приділяє увагу румунський вчений Д. Онеску [12]. Європейський Союз, пише вчений, працює на кількох напрямках, щоб забезпечити кібербезпеку в Європі, від надання кращого інтернету для дітей до реалізації міжнародного співробітництва з кібербезпеки та кіберзлочинності. Оскільки суспільства, уряди та підприємства, зазначає автор, все більше покладаються на інтернет для нормального функціонування повсякденної діяльності та надання основних послуг, захист кіберпростору від зловмисних дій став критично важливою точкою дій для політиків у всьому світі. Постійний стрімкий розвиток ІКТ, глобалізація, різке збільшення обсягів даних і зростання кількості різноманітного обладнання, підключеного до мереж передачі даних, впливають на повсякденне життя, економіку та функціонування держави. З одного боку, такий рівень розвитку ІКТ сприятиме покращанню доступності та зручності використання послуг, підвищенню прозорості та участі громадян в управлінні та скороченню витрат державного та приватного секторів. З іншого боку, зростаюча важливість технологій супроводжується зростанням залежності держави від уже вкорінених електронних рішень і зміцнює очікування безперебійної роботи технологій. Тому, зазначає вчений, змістовна та ефективна співпраця між державним і приватним секторами в розвитку організації кібербезпеки, а також у запобіганні кіберінцидентам та вирішенні їх стає все більш неминучою. Національна оборона та внутрішня безпека залежать від інфраструктури та ресурсів приватного сектору, у той же час держава може допомагати постачальникам життєво важливих послуг та гарантам національної критичної інформаційної інфраструктури як координатор та балансир різних інтересів. Появу кібердипломатії в ЄС констатує міжнародний колектив учених – А. Каспер, А. Осала та А. Молнар [13]. За останні десятиліття, відмічають автори, кібербезпека стала наріжним каменем європейського цифрового розвитку. Поряд із розповсюдженням інформаційних і комунікаційних технологій і поглибленням (а також розширенням) Європейського Союзу, початкова вузька

та галузева політика безпеки даних розширилася до комплексної структури кібербезпеки, яка вирішує питання від стійкої інфраструктури та технологічного суверенітету до боротьби з кіберзлочинністю, до можливостей кіберзахисту та відповідальної поведінки держави в кіберпросторі. У цій складній мережі для регулювання наведених вище питань формується кібердипломатія. Дослідники вважають, що вона повинна враховувати транскордонні зв'язки кіберпростору та відображає зміни в міжнародних відносинах, де межі між зовнішньою та внутрішньою політикою, військовою та цивільною сферами розмиті. Однак термін «кібердипломатія», зазначають вчені, мінливий, і не зовсім зрозуміло, які теми повинні бути під його «парасолькою», зокрема щодо кібербезпеки, де він, здається, найбільше пов'язаний.

Однак держави не тільки намагаються захистити свій кіберпростір, а й використовують його для реалізації власних потреб. На це звертає увагу японський вчений Дж. Осава [14]. Протягом останнього десятиліття, пише він, національні держави почали використовувати кібердомен як засіб для обслуговування своїх національних інтересів. Дослідивши тенденції кібератак за останнє десятиліття, дослідник доводить, що кібератаки часто відбуваються після інцидентів міжнародної суперечки чи конфлікту. Деякі національні держави брали участь у кібератаках з метою втручання у внутрішні справи сусідньої країни. Тому кібербезпека, на думку науковця, стала головним пріоритетом національної та міжнародної безпеки. Щоб зупинити потенційних державних супротивників, які здійснюють кібератаки проти національних інтересів, необхідно вжити рішучих заходів політики національної безпеки, таких як кіберстримування, колективна кібербезпека та обмін інформацією, щоб запобігти лихам серйозних кібератак. Більш глибоко проблему державного кібервтручання розглядає американський науковець Р. Крутоф [15]. Він зазначає, що держави не несуть відповідальності за переважну більшість своїх шкідливих кібероперацій, головним чином тому, що класифікації, створені у фізичному просторі, погано відповідають кібердомену. Більшість шкідливих та інвазивних кібероперацій, констатує автор, не є кіберзлочинами і не є кібервійною. А держави, які поширюють існуючі визначення протиправних дій, дозволяють контрзаходи на кібероперації (можливо, щоб уникнути створення прецеденту, що обмежує їхню власну діяльність). За відсутності відповідного ярлика, робить попередній висновок вчений, держави-жертви мають небагато ефективних і неекскалаційних варіантів реагування, а шкода, пов'язана з цими інцидентами, лежить там, де вона потрапляє.

Спираючись на принципи деліктного права та міжнародного права, Р. Крутоф, пропонує побудувати комплексну систему відповідальності держав у кіберпросторі, де вони несуть відповідальність за свої шкідливі та протиправні дії. Він визначає міжнародні кіберделікти – дії, які використовують,

заражають або підривають інтернет, комп'ютерну систему чи мережу і тим самим завдають значної транскордонної шкоди – на відміну від кіберзлочинності та кібервійни. Цей термін, на його думку, не тільки розрізняє певний вид шкідливих дій, але й підкреслює, як принцип відповідальності держави за транскордонну шкоду (який покладає на держави відповідальність за шкідливі наслідки їхньої як законної, так і незаконної діяльності) може корисно доповнити існуюче законодавство про відповідальність держави (що стосується лише протиправних державних актів). Встановлення відповідальності держави за міжнародні кіберпорушення, вважає дослідник, мінімізує ймовірність того, що держави-жертви вдадуться до ескалації, збільшує шанси на те, що постраждалі особи отримають компенсацію, і зберігає обмежену сіру зону для державних експериментів у кіберпросторі.

Проблемою правового розуміння державних кібератак та зловмисної кіберактивності цікавиться і південноафриканський дослідник М. Уотні [16]. Багато країн, зазначає вчений, стали жертвами державних кібератак і зловмисних дій. На його думку, пов'язані з державою кібероперації створюють серйозні правові загрози та виклики для стабільності та безпеки кіберпростору. Дослідник пропонує визначити правове розуміння відмінностей і подібності між державними кіберопераціями, такими як кібератаки та зловмисна кібердіяльність. Поведінка, яка може розглядатися як зловмисна діяльність, зветься кібератаками. Однак, пише М. Уотні, кібератаки та зловмисна діяльність – це не одне й те саме, а наслідки та мотиви пов'язаної з державою транскордонної кібероперації можуть відрізнятися. Кібератаки, зазначає вчений, пов'язані з державою, визначаються як кібератаки, які, як обґрунтовано очікується, призведуть до травмування чи смерті людей або пошкодження чи знищення об'єктів (DDoS-атаки чи атаки програм-вимагачів). Пов'язана ж з державою зловмисна кібердіяльність складається з крадіжки інформації (шпигунства), дезінформації та фальшивих вебсайтів. Зловмисна діяльність не завдає фізичної шкоди людям або об'єктам. Однак шкода у випадку шпигунства може полягати у фінансових збитках та/або підриві довіри до здатності уряду захищати конфіденційну інформацію або сіянні політичних і соціальних розбратів, таких як втручання у вибори чи референдуми в іншій країні. Проведення чіткого розмежування є актуальним, коли йдеться про реакцію держави-жертви на кібероперацію іноземної держави в її кіберпросторі на національному, міжнародному та глобальному рівнях. Стабільності та безпеки в кіберпросторі, пише вчений, можна досягти за допомогою міжнародних норм, що регулюють поведінку держав, зокрема транскордонні кібероперації.

З наведеного вище можна побачити, що кіберагресії стають одним із найбільших викликів для суспільства. На це звертає увагу румунський вчений

А. Вевера [17]. З цієї причини, зазначає він, фундаментальною частиною національної безпеки будь-якої сучасної держави є забезпечення кібербезпеки. Оскільки кіберпростір держави набуває дедалі більшого значення для майже будь-якого аспекту сучасного суспільства, ризики та загрози національній безпеці продовжуватимуть зростати, оскільки державні та приватні установи продовжуватимуть розвиватися у формі мереж, громадяни будуть все більше покладатися на послуги інформаційного суспільства та використовувати кіберпростір у повсякденній діяльності тощо. Інформаційні та комунікаційні системи держави, а також дані, якими вони керують, мають тенденцію до побудови, оскільки технологічний прогрес стирає і навіть розчищає кордони між взаємодоповнювальними сферами, єдиним середовищем, «кіберпростором». Ця еволюція кіберпростору, зазначає науковець, викликає безпрецедентне явище, яке поширює ідеї, що впливають на величезні спільноти людей, визначає регіональні та континентальні події, змінює глобальні стратегії та маює нові кордони, держави чи зони впливу. Таким чином, на думку автора, національні держави та недержавні суб'єкти все більше цікавляться роллю, яку відіграє кіберпростір у формуванні та підтримці думок, що виходять за межі держави, у появі та поширенні ідеологій, що змінюють або ставлять під сумнів відносини громадянина з фундаментальними цінностями держави, такими як національна ідентичність, державна єдність, незалежність або суверенітет.

Для кращого забезпечення безпекових заходів у кіберпросторі пакістанські дослідники Н. Шакіл та Н. Хан [18] пропонують визначити кіберкордон держави. Безпека та безпека національних кордонів держави, пишуть вони, була першочерговою проблемою протягом десятиліть. Обов'язком уряду є захист і контроль доступу до кордону. Поява кіберзагроз викликала серйозне занепокоєння щодо безпеки в кіберпросторі та викликала тривогу в усьому світі через їхні серйозність та асиметричний характер. Прикордонні та кібернетичні загрози не є взаємовиключними та відокремленими від реального простору, тому держава, на думку вчених, повинна розробити політику та стратегії для вирішення проблем, якими кіберпростір впливає на національну безпеку. Розроблення та посилення кіберкордонів є першим кроком у захисті кіберпростору, який у більшості випадків є невидимим і нечітко визначеним. Дослідники прогнозують: кіберкордони, якщо вони чітко визначені та закріплені за допомогою політичних рамок, можуть допомогти захистити націю від майбутньої кіберзагрози та непередбачуваних подій.

Незважаючи на велику кількість публікацій із міжнародної співпраці стосовно кіберпростору та кібербезпеки, існує точка зору, що міжнародне право кібербезпеки перебуває у кризі. Таку позицію озвучує англійський науковець К. Макак [19]. Кілька показників, зазначає він, свідчать про те, що міжнарод-

не право кібербезпеки перебуває в розпалі кризи. По-перше, пропозиції міжнародно обов'язкових договорів провідних зацікавлених сторін були зустрінуті іншими державами з невеликим ентузіазмом і, як правило, розглядаються як такі, що мають обмежені шанси на успіх. По-друге, держави вкрай неохоче беруть на себе зобов'язання щодо конкретного тлумачення суперечливих правових питань. По-третє, замість того, щоб тлумачити або розвивати правила, представники держави шукають притулку в пустому терміні «норми». Вчений стверджує, що небажання держав брати участь у міжнародній правотворчості породило вакуум влади, що додає довіри твердженням про те, що міжнародне право не справляється з сучасними викликами, які породжує швидкий розвиток інформаційних і комунікаційних технологій. У відповідь низка недержавних нормотворчих ініціатив намагалися заповнити цей вакуум, наприклад пропозиція кібернорм Microsoft або проєкт Талліннського посібника. Таким чином, пише автор, ця нова сукупність необов'язкових норм дає державам критичну можливість повернути собі центральну законодавчу позицію, подібно до історичних прецедентів, включаючи розроблення правових режимів для Антарктиди та ядерної безпеки. Тому, на думку К. Макака, найближчим часом буде вирішено, чи призведе передбачувана криза міжнародного права до припинення міждержавного управління кіберпростором, чи до зміни правових підходів. Держави повинні взяти на себе центральну роль у цьому процесі, якщо вони хочуть гарантувати, що існуючий вакуум влади не буде використаний таким чином, що порушить їхню здатність досягати своїх стратегічних і політичних цілей.

Висновки. Як можна зрозуміти з вищенаведеного, держава є особливим суб'єктом кіберпростору, на відміну, наприклад, від людини-користувача. Особливий статус проявляється в деяких аспектах:

1. Маючи територіальний суверенітет, держава має можливість контролювати фізичні технічні засоби, які підтримують існування кіберпростору.

2. Держава може розробляти, приймати та контролювати дотримання правових норм, що стосуються кіберпростору і можуть поширюватись на все населення країни. Варто відмітити, що рівень контролю залежить від державного устрою та стану демократичності.

3. Держава є головним суб'єктом міжнародного права. На міжнародному рівні робиться спроба єдиного підходу до регулювання кіберпростору та проблеми кібербезпеки зокрема. Але варто зазначити, що не всі держави мають бажання міжнародного регулювання цього питання.

Наостанок необхідно зазначити, що питання статусу держави в кіберпросторі залишається відкритим. Особливості кіберпростору поки що не дають науковцям повністю розкрити цю проблему.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mainwaring S. Always in control? Sovereign states in cyberspace. *European Journal of International Security*. 2020. № 5 (2). P. 215–232.
2. Stuparu A. National Cyber Power and the Inward Culture of Control. *13th International Conference on Cyber Warfare and Security (ICCWS – 2018)*. Proceedings 13th International Conference on Cyber Warfare and Security (ICCWS – 2018). Washington, 2018. P. 474–481.
3. Tudor A. Threats to cyber security. *International Conference on Law between Modernization and Tradition – Implications for the Legal, Political, Administrative and Public Order Organization*. Proceedings International Conference on Law between Modernization and Tradition – Implications for the Legal, Political, Administrative and Public Order Organization. Bucharest, 2015. P. 659–664.
4. Cho Y., Chung J. Bring the State Back In: Conflict and Cooperation Among States in Cybersecurity. *Pacific focus*. 2017. № 32 (2). P. 290–314.
5. Stefanescu D., Papoi A. New threats to the national security of states – cyber threat. *Scientific journal of silesian university of technology-series transport*. 2020. № 107. P. 177–182. URL: https://sjsutst.polsl.pl/archives/2020/vol107/177_SJSUTST107_2020_Stefanescu_Papoi.pdf (дата звернення: 06.06.2023).
6. Weiss M., Jankauskas V. Securing cyberspace: How states design governance arrangements. *Governance-An international journal of policy administration and institutions*. 2019. Vol. 32 (2). P. 259–275.
7. Liaropoulos A. Exercising State Sovereignty in Cyberspace: An International Cyber-Order Under Construction? *8th International Conference on Information Warfare and Security (ICIW-2013)*. Proceedings of the 8th international conference on information warfare and security (ICIW-2013). Denver, 2013. P.136–140.
8. Patrascu P. The Appearance and Development of National Cyber Security Strategies. *14th International Scientific Conference on eLearning and Software for Education – eLearning Challenges and New Horizons*. Proceedings 14th International Scientific Conference on eLearning and Software for Education – eLearning Challenges and New Horizons. Bucharest, 2018. P. 53–59.
9. Stilitis D., Rotomskis I., Laurinaitis M., Nadvynychnyy S., Khorunzhak N. National cyber security strategies: management, unification and assessment. *Independent journal of management & production*. 2020. Vol. 11 (9). P. 2341–2354.
10. Berkes A. Human Rights Obligations of the Territorial State in the Cyberspace of Areas Outside Its Effective Control. *Israel law review*. 2019. Vol. 52 (2). P. 197–231. URL: <https://bura.brunel.ac.uk/bitstream/2438/20725/2/FullText.pdf> (дата звернення 12.06.2023).
11. Eldem T. International Cybersecurity Norms and Responsible Cyber Sovereignty. *Istanbul hukuk mecmuasi*. 2021. Vol. 79 (1). P. 347–378.
12. Onescu D. EU and cyber security. *12th International Scientific Conference on eLearning and Software for Education (eLSE)*. Proceedings 12th International Scientific Conference on eLearning and Software for Education (eLSE). Bucharest, 2016. P. 436–441.

13. Kasper A., Osula A., Molnar A. EU cybersecurity and cyber diplomacy. *IDP-internet law and politics*. 2021. № 34. P. 1–15. URL: <https://raco.cat/index.php/IDP/article/view/n34-kasper/487930> (дата звернення: 13.06.2023).
14. Osawa J. The Escalation of State Sponsored Cyberattack and National Cyber Security Affairs: Is Strategic Cyber Deterrence the Key to Solving the Problem? *Asia-pacific review*. 2017. Vol. 24 (2). P. 113–131.
15. Crootof R. International cybertorts: expanding state accountability in cyberspace. *Cornell law review*. 2018. № 103 (3). P. 565–644.
16. Watney M. A Legal Understanding of State-Linked Cyberattacks and Malicious Cyber Activities. *18th European Conference on Cyber Warfare and Security (ECCWS – 2019)*. Proceedings of the 18th European Conference on Cyber Warfare and Security (ECCWS – 2019). Coimbra, 2019. P. 560–567.
17. Vevera A. From cyber threat to hostile action in cyberspace. *Romanian journal of information technology and automatic control-revista romana de informatica si automatica*. 2018. № 28 (3). P. 17–30.
18. Shakeel N., Khan N. A framework to protect National Cyber Borders in peace and war. *16th Asia Joint Conference on Information Security (AsiaJCIS – 2021)*. Proceedings 16TH Asia Joint Conference on Information Security (AsiaJCIS – 2021). Seoul, 2021. P. 17–22.
19. Macak K. Is the International Law of Cyber Security in Crisis? *8th International Conference on Cyber Conflict – Cyber Power (CyCon)*. Proceedings 8th International Conference on Cyber Conflict – Cyber Power (CYCON U. S.). Tallinn, 2017. P. 127–139.

REFERENCES

1. Mainwaring, S. (2020). Always in control? Sovereign states in cyberspace. *European Journal of International Security*, 5(2), 215–232.
2. Stuparu, A. (2018). National Cyber Power and the Inward Culture of Control. *13th International Conference on Cyber Warfare and Security (ICCWS-2018)*: proceedings 13th International Conference on Cyber Warfare and Security (ICCWS-2018). Washington, pp. 474–481.
3. Tudor, A. (2015). Threats to cyber security. *International Conference on Law between Modernization and Tradition – Implications for the Legal, Political, Administrative and Public Order Organization*: proceedings International Conference on Law between Modernization and Tradition – Implications for the Legal, Political, Administrative and Public Order Organization. Bucharest, pp. 659–664.
4. Cho, Y., Chung, J. (2017). Bring the State Back In: Conflict and Cooperation Among States in Cybersecurity. *Pacific focus*, 32(2), 290–314.
5. Stefanescu, D., Papoi, A. (2020). New threats to the national security of states – cyber threat. *Scientific journal of silesian university of technology-series transport*, 107, 177–182. URL: https://sjsutst.polsl.pl/archives/2020/vol107/177_SJSUTST107_2020_Stefanescu_Papoi.pdf

6. Weiss, M., Jankauskas, V. (2019). Securing cyberspace: How states design governance arrangements. *Governance-An International journal of policy administration and institutions*, 32(2), 259–275.
7. Liaropoulos, A. (2013). Exercising State Sovereignty in Cyberspace: An International Cyber-Order Under Construction? *8th International Conference on Information Warfare and Security (ICIW-2013)*: proceedings of the 8th international conference on information warfare and security (ICIW-2013). Denver, pp. 136–140.
8. Patrascu, P. (2018). The Appearance and Development of National Cyber Security Strategies. *14th International Scientific Conference on eLearning and Software for Education – eLearning Challenges and New Horizons*: proceedings 14th International Scientific Conference on eLearning and Software for Education – eLearning Challenges and New Horizons. Bucharest, 53–59.
9. Stilitis, D., Rotomskis, I., Laurinaitis, M., Nadvynychnyy, S., Khorunzhak, N. (2020). National cyber security strategies: management, unification and assessment. *Independent journal of management & production*, 11(9), 2341–2354.
10. Berkes, A. (2019). Human Rights Obligations of the Territorial State in the Cyberspace of Areas Outside Its Effective Control. *Israel law review*, 52(2), 197–231. URL: <https://bura.brunel.ac.uk/bitstream/2438/20725/2/FullText.pdf>
11. Eldem, T. (2021). International Cybersecurity Norms and Responsible Cyber Sovereignty. *Istanbul hukuk mecmuasi*, 79(1), 347–378.
12. Onescu, D. (2016). EU and cyber security *12th International Scientific Conference on eLearning and Software for Education (eLSE)*: proceedings 12th International Scientific Conference on eLearning and Software for Education (eLSE). Bucharest, pp. 436–441.
13. Kasper, A., Osula, A., Molnar, A. (2021). EU cybersecurity and cyber diplomacy. *IDP-internet law and politics*: 34, 1–15. URL: <https://raco.cat/index.php/IDP/article/view/n34-kasper/487930>
14. Osawa, J. (2017). The Escalation of State Sponsored Cyberattack and National Cyber Security Affairs: Is Strategic Cyber Deterrence the Key to Solving the Problem? *Asia-pacific review*, 24(2), 113–131.
15. Crootof, R. (2018). International cybertorts: expanding state accountability in cyberspace. *Cornell law review*, 103(3), 565–644.
16. Watney, M. A (2019). Legal Understanding of State-Linked Cyberattacks and Malicious Cyber Activities. *18th European Conference on Cyber Warfare and Security (ECCWS-2019)*: proceedings of the 18th European Conference on Cyber Warfare and Security (ECCWS-2019). *Coimbra*, 560–567.
17. Vevera, A. (2018). From cyber threat to hostile action in cyberspace. *Romanian journal of information technology and automatic control-revista romana de informatica si automatica*, 28(3), 17–30.
18. Shakeel, N., Khan, N. (2021). A framework to protect National Cyber Borders in peace and war. *16th Asia Joint Conference on Information Security (AsiaJCIS-2021)*: proceedings 16TH Asia Joint Conference on Information Security (AsiaJCIS-2021). Seoul, 17–22.

19. Macak, K. (2017). Is the International Law of Cyber Security in Crisis? *8th International Conference on Cyber Conflict – Cyber Power (CyCon): proceedings 8th International Conference on Cyber Conflict – Cyber Power (CYCON U. S.)*. Tallinn, pp. 127–139.

Trofymenko Volodymyr Anatolevich, candidate of Legal Sciences, assistant professor, Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine.

THE STATE AS A SPECIAL SUBJECT OF CYBERSPACE

The publication is devoted to the status and place of the state in cyberspace. Issues of cyber sovereignty and cyber security of the state are being raised. The special capabilities of the state to regulate cyberspace at the legislative level are outlined. The problem of states abusing the opportunities of cyberspace for their own purposes and the issue of opposing such activities is considered separately. The problem of cyberspace at the international level is described, as well as the problems of international law in regulating this sphere.

Keywords: *cyber space, cyber security, cyber border, cyber threat, cyber aggression, information society.*

УДК 141.3

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.59.289671>

Іващенко Тетяна Володимирівна, аспірантка кафедри філософії,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
Україна

e-mail: tetiana.ivashchenko08@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5759-483X>

ГЕРМЕНЕВТИКА ТІЛЕСНОСТІ Г. ПЛЕСНЕРА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НЕВЕРБАЛЬНИХ ПРАКТИК ЛЮДСЬКОЇ КОМУНІКАЦІЇ

У статті досліджуються окремі аспекти філософсько-антропологічної теорії сміху та плачу Гельмута Плеснера в контексті розвитку невербальних практик людської комунікації. Розкривається евристичний потенціал його герменевтичного вчення про специфічні форми людської виразності, у якому філософ пропонує власне бачення герменевтики, у першу чергу як герменевтики тілесності.

Ключові слова: *Плеснер, невербальні комунікативні практики, тілесна екзистенція, теорія сміху та плачу, ексцентрична позиціональність.*

Постановка проблеми. Логіка розвитку інформаційного суспільства вимагає нових підходів до формування глобального комунікативного простору. Таке суспільство «шаленого прискорення» (Е. Тоффлер) стає суспільством «тотальної комунікації» (Н. Луман). У складних різнорівневих суспільствах колосальні масиви інформації стрімко рухаються від однієї системи до іншої, оформлюючись в єдине ціле і розпадаючись на фрагменти. Сучасні теорії комунікації, як правило, беручи за основу одну з її властивостей, вибудовують об'єктивовану картину комунікативного простору – від статичних простих динамічних систем до складно структурованих систем соціальної організації. Прагнення до об'єктивізації процесу комунікації подекуди призводить до нівелювання її внутрішнього змісту. Подолання безликоності комунікації можливе у сфері філософської антропології, яка ніби «висвічує» її зсередини, з позиції суб'єкта, і тоді вона постає як форма взаємодії, що вбирає усі види людського спілкування – соціального, індивідуально-особистісного та екзистенційного. З такої позиції комунікація розкриває міру і сутність співучасті суб'єкта в бутті, а отже, стає міжсуб'єктною комунікацією. Діалог, що виникає в ній, поширюється не лише на суб'єкт-суб'єктні відносини, але і на системи «людина – природа», «людина – суспільство», «людина – культура». Такий

підхід залучає до філософської рефлексії у тому числі і все ще недостатньо досліджені невербальні комунікативні практики людини, що виражаються у формі мимовільного чи безпосереднього вираження переживань або експресії. З огляду на вищезазначене актуальність дослідження евристичного потенціалу філософсько-антропологічних розвідок Гельмута Плеснера не викликає сумніву.

Гельмут Плеснер – один із найавторитетніших філософських антропологів ХХ ст., водночас у контекст певної історико-філософської традиції він вписується доволі складно. Якщо М. Шелер однозначно сприймається як предтеча екзистенціалізму і один з основоположників сучасної філософської антропології, то ідеям Плеснера важко дібрати усталену парадигмальну «нішу». Теоретичні витoki та основні положення антропології Плеснера стають зрозумілими в контексті його участі у філософській дискусії першої третини ХХ ст. з визнаними носіями екзистенційно-антропологічних ідей того часу, і насамперед з М. Гайдеггером. Основоположники філософської антропології М. Шелер, А. Гелен, Г. Плеснер сконцентрувалися на емоційно-вольових, діяльнісних та екзистенційних характеристиках буття людини, розширивши при цьому предмет свого дослідження від гайдеггерівського «буття-свідомості» до вітального, організмичного (тілесного) та творчого людського існування. Тілесне буття виступає у філософії Плеснера головним об'єктом феноменологічного опису та герменевтичного тлумачення: у них досвід безпосереднього переживання світу на тілесному рівні знаходить своє вираження в теорії сміху та плачу як у вченні про форми специфічно людської експресивності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У постмодернізмі тілесність постає як сфера розгортання соціальних та дискурсивних кодів («соціальне тіло» у Ж. Делеза та Ф. Гваттарі; «дисциплінарне тіло» у М. Фуко тощо). На думку Р. Барта [1], тілесність («текстуальне тіло») є центральним елементом процесів комунікації в гранично широкому значенні цього поняття. Текст, що відкривається людині у просторі читання, постає як інше його тіло, «особлива плоть», якої він прагне, як прагнуть читання, бо це відкриває можливість бути Іншим.

При розгляді соціальних зв'язків у топологічному вимірі виявлено, що вони є тілесними взаємодіями індивідів у певних місцях соціальності. Це підтверджується позиціями М. Фуко [2] та Ж. Бодріара [3], які значною мірою визначили розвиток проблеми співвідношення «місць» та «тіл» у просторовій множинності соціальності.

У сучасних дослідженнях проблема тілесності розглядається у зв'язку з питаннями формування фізичного образу людини у структурі її самосвідомості та самооцінки, питаннями спілкування та невербальної комунікації. Так,

заслуговує на увагу праця Д. Моран [4], у якій інтенціональність, життєвий досвід і тілесна поведінка розкриваються в контексті трансформації комунікацій людини в сучасному світі. У дослідженні Х. Мурильо «Тіло, час і суб'єкт» представлено авторську концепцію тіла як засобу примирення позачасовості свідомого досвіду комунікації з нестабільністю вираження людиною емоційних станів [5]. Дослідженню феноменологічної диференціації «бути тілом» і «володіти тілом», що складає основу антропологічної теорії Плеснера, присвячено працю М. Верле [6], яка також стала в нагоді під час наших наукових розвідок. Серед українських дослідників слід відзначити дотичні до означеної проблематики праці О. Гомілко [7; 8], В. Косяка [9; 10], М. Култаєвої [11], Н. Медведєвої [12].

Формулювання цілей статті. Метою статті є розкриття евристичного потенціалу філософсько-антропологічних розвідок Гельмута Плеснера, зокрема його теорії сміху та плачу, у контексті розвитку невербальних практик людської комунікації.

Виклад основного матеріалу. У своїй філософсько-антропологічній теорії сміху і плачу Гельмут Плеснер, спираючись на праці Гусерля і Дільтея, презентує власний варіант феноменології і герменевтики – герменевтику тілесності. Її особливість полягає в тому, що основна увага в ній приділяється не мові і жестам як формам свідомої й об'єктивованої передачі внутрішніх станів, а міміці, сміху і плачу як формам мимовільного та безпосереднього вираження переживань, або експресії. Вибір настільки нетрадиційних для західноєвропейської філософії об'єктів герменевтичного дослідження, якими є експресивні реакції сміху та плачу, зумовлений вихідним плеснерівським уявленням про «тілесну екзистенцію» («плоть»), що пов'язує специфіку поведінки людини з органічною фундаментальною структурою її життя.

Згідно з цим уявленням, у притаманних лише людині мимовільних проявах, зокрема таких як сміх або плач, розкривається особливе ставлення людини до органічної сфери буття, а саме співвідношення переживання і тіла.

Досвід безпосереднього переживання людиною світу на тілесному рівні визначається Плеснером як «сміх» і «плач». Філософ вбачає в цих реакціях «специфічні феномени», тому що в них людина досягає меж своєї виразності, реагуючи на ситуацію «усім своїм еством» [13, с. 13], а отже, на думку Плеснера, виявляє ту онтологічну структуру, яка, виступаючи основою для життєвої єдності переживання і тіла, слугує апіорним фундаментом усього людського існування.

Принциповою особливістю цієї структури, яку Плеснер називає «ексцентричною позиціональністю», є двоїстість: вона поєднує в собі як органічне ставлення людини до світу, так і експресивне ставлення до самої себе. Саме ця структура є основою таких специфічно людських, «гранично ексцентрич-

них» реакцій, як сміх і плач, і саме вона відрізняє людину від тварини [13, с. 19].

Тож що собою являє ексцентрична позиціональність і який її принциповий зв'язок із людською виразністю?

У філософії Плеснера «позиціональність» визначається як психофізично нейтральне поняття, що дозволяє здійснювати опис життя будь-якого організму, не вдаючись до метафізичних категорій. За допомогою цього поняття Плеснер намагається уникнути проявів дуалізму в описі людини. Не полишаючи усталений фарватер філософської антропології, він прагне цілісного образу людини, але, на відміну Шелера, який утверджує буття духу і поривання, прагне подолати метафізичний дуалізм у пошуку єдиної основи людського буття. На відміну від розуміння тілесності М. Шелером, Г. Плеснер, розрізняє фізичну тілесність (Körper), живе тіло (Leib) та організм (Organismus). Жива істота, стверджує Г. Плеснер, дана собі як внутрішній світ – «світ у живій плоті» («im» Leib), тож поняття «зовнішній», на його думку, не можна застосовувати до світу тілесності, оскільки цей термін характеризує навколишній світ.

Власне сама концепція, що ґрунтується на таких базисних конструктах, як Körper – Leib – Organismus, орієнтована на організмичний вимір людини в контексті сучасних наукових даних про неї. Г. Плеснер заперечує дуалістичну природу людини, що постулюється у філософії Декарта, й наполягає на тому, що ексцентрична позиція людини вказує на реальний зв'язок тілесного і духовного, природного й особистісного начал у людині та виступає способом подолання дуалізму тіла і душі.

Плеснер розвиває думку про такий спосіб людського існування, для якого апріорні та емпіричні характеристики є взаємопов'язаними. З точки зору Плеснера, досягнення такого розуміння можливе лише в перспективі біології, і саме тому вже не дух, як у Шелера, а структура вітальних відносин живої істоти з середовищем стає предметом його аналізу. Наявність у будь-якого організму свого роду «поля» таких взаємин і фіксується Плеснером у понятті «позиціональність». Він розрізняє позиціональність тварини і людини і стверджує, що позиціональність людини відрізняється ексцентричністю її життєвої форми. Це особливе ставлення до світу, яке Плеснер описує, як «перехід від буття всередині власного тіла до буття за його межами», як подолання власних кордонів, і називає його «непереборною двоаспектністю», або двоїстістю людини [Там само, с. 21].

Плеснер переконаний, що має місце первинна сутність єдності людини, яку він і визначає терміном «ексцентричність» (Exzentrizität). Зміст цього поняття полягає в тому, що людина постійно воліє вийти за межі свого «центру». Для людини визначальним є закон ексцентричності, згідно з яким її буття

тут-і-зараз, тобто її розчинення в переживанні, більше не припадає на точку її існування. Навіть у мисленні й переживанні почуттів, проявах волі людина знаходиться поза межами самої себе. Ексцентрична позиція людини вказує на реальний зв'язок тілесного і духовного, природного й особистісного начал у людині та виступає способом подолання дуалізму тіла і душі, що бере свій виток із класичної філософії.

Усупереч картезіанській традиції, у філософії Плеснера така двоїстість постає тією жаданою цілісністю життя людини, у якій остання, в якості тілесної екзистенції, є одночасно і духовною, і фізичною істотою, причому в такому синтезі, який забезпечує єдність і однорідність досвіду про людину без похибок емпіризму та апіоризму. Таким чином, за допомогою поняття «ексцентрична позиціональність» Плеснер описує радикальну двоїстість людського буття, а також визначає його онтологічну структуру, яка, в якості структури тілесної екзистенції, унаочнює відмінність тіла і плоті як тілесної плоті та душі, душі та переживання [13]. Ця відмінність може бути визначена і як розрив у людському бутті, і як баланс між плоттю і тілом. Слід відзначити, що саме цей баланс міститься в основі культурної, свідомої поведінки людини, а його порушення, своєю чергою, призводить до виникнення таких специфічних експресивних реакцій, як сміх і плач.

До проблематики сміху і плачу Плеснер звертається у своїй соціальній теорії, у контексті аналізу принципів регулювання людської поведінки. У рамках цієї теорії людська поведінка описується ним як така, що є свідомою або контрольованою свідомістю, а сміх і плач розглядаються як реакції, за яких ця поведінка скасовується. «Сміх та плач – це реакції на обмеження нашої поведінки... Вони мають, скоріше, принциповий характер і пов'язані зі структурою людської поведінки як такої. Те, що йде з нею врозріз... тому, що воно саме по собі скасовує і відкидає поведінку, те і викликає сміх і плач» [14, с. 70].

Цей висновок Плеснер обґрунтовує своїм вченням про тілесну екзистенцію, стверджуючи, що скасування свідомої поведінки є наслідком дезорганізації її соціальної структури. І тому він розглядає тілесну екзистенцію як об'єкт такої поведінки – як «втілену» чи «уречевлену» в керованому тілі, тобто як об'єктивовану даність, вказуючи на її принциповий зв'язок із реакціями сміху та плачу: «У сміху та плачу людина заявляє про те, що її можна штовхнути до меж можливої поведінки, причому в прямому значенні слова. Цей досвід... не має характеру якогось висновку, що є наслідком міркувань, спроб і помилок, але повинен бути пов'язаним – інакше не можна буде пояснити такі домовленнєві форми вираження, як наростаючий регіт і сльози, що навертаються на очі – із утіленням у тілі як з інструментом, власне, самого формування поведінки» [Там само, с. 71].

Що ж являє собою зв'язок соціальної структури тілесної екзистенції з принципами формування регульованої поведінки? Проблема соціальної структури тілесної екзистенції виникає у Плеснера в ході дослідження умов можливості індивідуального буття як витоку соціальності. У результаті цього дослідження він вказує на тілесну екзистенцію як на єдину таку умову в системі соціальних відносин, яку філософ розуміє як рольову взаємодію відповідно до правил чи фігур ролі, а тілесна екзистенція розглядається ним як виконавець таких фігур. Тобто в соціальній теорії Плеснера двоїстість ексцентричної позиції людини розкривається через опис взаємозв'язку «фігури ролі» (правила соціальної поведінки) та її носія як «виконавця» (тілесної екзистенції). Вона визначається як «структура двоїстості, у якій носій ролі та фігура ролі пов'язані» [14, с. 68]. Плеснер обстоює думку, що саме в цій структурі ми виявляємо «константу», яка є умовою «людського усупільнення», оскільки виключно в ній укорінені мова, форми поведінки, що відповідають за цивілізаційний процес, та їхні продукти. Він називає її «єдиною константою у вихідному співвідношенні соціальної ролі та людської природи», оскільки лише в ній уможлиблюється опосередкований, предметний характер ставлення людини до свого існування та світу, що зумовлює можливість інструментальних дій та соціальної практики [Там само, с. 68–69].

Так, подвійне ставлення «перебувати в тілі» і «бути як тіло», або бути тілесною екзистенцією і керувати нею за правилами поведінки, втілюється в дистанціюванні людини від самої себе і, як наслідок, у здатності до самовладання: «Я є, але я собою не володію ... Ця дистанція в мені і зі мною вперше дає мені можливість її подолати ... Вона означає не розкол і розщепленість у мені, в основі мого неподільного «Я», але, навпаки, умову самостійності» [Там само, с. 56].

Інакше кажучи, ексцентрична позиція дозволяє людині ставитись до свого тіла як до об'єктивованої даності, яку, внаслідок свідомого контролю, можна спрямовувати інструментально. Інструментальний контроль, своєю чергою, уможлиблює використання тіла в якості засобу вираження в жестах, міміці, мові, а також у реалізації певної ролі та грі. Плеснер вважає, що такий погляд на тіло – як на якусь об'єктивовану даність, отриману внаслідок уречевлення тіла як втілення (*Verkörperung*) у ньому, – відповідає і за весь «цивілізаційний процес», тому що в такому разі тіло виступає «інструментом формування» цього процесу як регульованої поведінки [Там само, с. 61–71].

На цій підставі Плеснер переосмислює і традиційне поняття особистості: він визначає його лише як «формальну основну рису нашої тілесної (*leibhafte*) екзистенції, яка повинна знаходити компроміс між тілесним буттям і примусом, панувати над цим тілесним буттям» [Там само, с. 61], а всі інші, «звичні

нам понятійні відмінності для визначення своєрідності особистості» вважає вже більш пізніми здобутками.

Таким чином, вихідною тезою теорії Плеснера є уявлення про об'єктивацію тілесного буття як умову свідомої поведінки людини, а принципом формування такої поведінки в антропології Плеснера постулюється рівновага між тілесною екзистенцією (плоттю) та можливістю її свідомого контролю (як тіла). Однак «сміх і плач погано вписуються в образ людини, яка володіє собою і здатна до мовної комунікації і яка намагається культивувати свою тілесну екзистенцію або, кажучи словами з Біблії, соромитися своєї наготи» [14, с. 61–62]. В основі сміху та плачу лежить порушення балансу плоти і тіла і, як наслідок, припинення уречевлення тіла як інструменту формування поведінки [Там само, с. 70]. Інакше кажучи, у сміху й плачу людина втрачає свідомий контроль над своїм тілом і припиняє спрямовувати його інструментально, виходячи тим самим за рамки регульованої поведінки: це той досвід, коли не знаєш, що робити. Таким чином, сміх і плач розкривають можливості нерегульованої поведінки: оскільки, як зазначалось, межі регульованої поведінки визначаються правилами соціального порядку, а порушення цього порядку тягне за собою відміну людської поведінки як свідомої, відповідно сміх і плач виступають реакціями на цю відміну.

Така відміна, на думку Плеснера, відображає виникнення невідповідності між людською поведінкою і порядком чи ситуацією, у якій вона реалізується, і полягає у втраті людиною дистанції по відношенню як до цієї ситуації, так і до самої себе, а отже, до власного тіла: «Людська поведінка завжди відповідає якимось відносинам, які задають їй дистанцію, як відносно речей і ситуацій, так і до самої себе. Якийсь порядок має бути панівним, у ньому і з ним наша поведінка зосереджується в певних межах. Ця обставина визначає наше слововживання, повсякденне спілкування та свідомі дії. Щойно цей порядок... показує себе як обмежений... наша поведінка зупиняється. Плеснер наголошує: якщо наша дистанція щодо мовлення не знищена, то ми сміємося; якщо ми позбавлені будь-якої дистанції, то відчуваємо біль і страждання, знемагаємо від розчулення та хвилювання – ми плачемо» [Там само, с. 71–72].

Як бачимо, у сміху та плачу людина більше не здатна свідомо та однозначно реагувати своєю поведінкою на багатозначність та невизначеність ситуації. Втрата здатності до самоконтролю та самовладання свідчить про дезорганізацію індивіда як тілесної екзистенції у просторі комунікації. Ця дезорганізація і є причиною припинення регульованої поведінки як вираження опосередкованого та інструментального відношення між плоттю і тілом: «Сміх і плач являють собою осмислені хибні реакції на неможливість забезпечити відповідне до поведінки відношення між особистістю та її тілом» [14, с. 73].

Проте відношення між плоттю і тілом необов'язково опосередковані свідомістю та інструментально. Існує інше, безпосереднє відношення тіла і переживання, яке Плеснер виявляє саме у сміху та плачу. Це відношення мимовільної виразності, чи експресії, у якій людина не навмисно висловлює свої стани, наприклад, як у жесті, а «впадає» в них. В експресії, на відміну від свідомих форм, які передбачають об'єктивацію внутрішніх станів, конкретний досвід переживання світу виражається безпосередньо, тобто мовою тіла. Але при цьому тіло вже не використовується як засіб вираження і не розглядається як об'єктивована даність, а постає як життєва єдність переживання і тіла, яка, мимоволі проявляючись на тілесному рівні, розкриває себе як тілесна екзистенція.

Як влучно зауважує С. Петровіц, якщо людина являє собою тілесно-душеву єдність, то сміх и плач капітулюють; втрачаючи відношення до свого фізичного єства – передає право відповіді своєму тілу, але вже не як своєму інструменту [15, с. 472].

Тож сміх і плач, як форми експресії, мають специфічні характеристики. З одного боку, їм, як і мові, властивий когнітивний момент: передаючи внутрішні стани, вони здатні повідомляти про переживання і тим самим виявляти саме ставлення переживання і тіла, адже саме в них проявляється певний психічний стан. З іншого боку, як і в міміці, сміх і плач реалізують акт комунікації мимовільно: зміст і тілесна форма, або ж переживання і тіло, у них нерозривно поєднані, тобто їх вихідною функцією є експресія [14, с. 71].

Таким чином, у сміху та плачу досвід конкретного переживання світу виражається безпосередньо на тілесному рівні як життєва єдність переживання та тіла. Ця єдність свідчить про дезорганізацію тієї рівноваги «плоть – тіло», що лежить в основі мови, жестів, інструментальних дій, і означає, що в плачі та сміху ми підходимо до меж виразності. Ми втрачаємо свідомий контроль та ексцентричну позицію, реагуючи на ситуацію всім своїм єством, і тому вже не соціальний порядок та мовна комунікація, а «тілесна екзистенція», у якій поєднуються відношення до світу і до самого себе, лежить в основі таких емоцій, у які поринає людина.

Але що ж у такому разі зупиняє свідому поведінку? У яких ситуаціях відбувається порушення панівного порядку, що і зумовлює сміх і плач? У яких ситуаціях ми втрачаємо дистанцію і чому це відбувається?

Плеснер розрізняє нерозв'язні ситуації, що загрожують життю, і такі, що не загрожують життю: перші викликають запаморочення, коли людина капітулює як особистість, вона втрачає голову; ті, ж які є нерозв'язними, але не загрожують життю, навпаки, викликають сміх чи плач [16, с. 275]. Такі стани, як уже згадувалось, виникають в умовах дезорганізації суспільного порядку та соціальної структури індивіда через втрату останнім дистанції – як щодо речей та ситуацій, так і щодо до власного тіла.

Плеснер описує дві можливості порушення звичного порядку відносин. Щодо першої можливості, незважаючи на зміну усталеного порядку, сама його основа зберігається – через виявлення та розкриття в дистанції, що встановлюється відносно себе та ситуації. За другої можливості така підстава відсутня, і людина свою дистанцію повністю втрачає. Комізм і дотепність – обидва сигналізують про зміну порядку: неприйнятна ситуація, двозначність, безглуздя. Чи то людина впадає у стан посміховиська чи маріонетки, наражається на табу чи повністю заплутується. Чи то це якесь слово, якась пропозиція, яка містить прихований зміст, що приголомшує, якийсь аргумент, який усупереч логіці стверджує протилежне. Чи то має місце карикатурне перебільшення, а потім знову виникає суперечність між применшенням значення й утвердженням важливості події чи речі. Сатиричне, іронічне, гумористичне сприйняття звичайних відносин може зруйнувати звичний порядок внутрішнього світу людини і призвести до втрати нею означеної дистанції.

Таким чином, у сміху та плачі дається взнаки припинення об'єктивації тіла як засобу регульованого формування людської поведінки. Такі реакції свідчать про неможливість забезпечити відповідний свідомій поведінці баланс між особистістю та її тілом. У втраті самовладання відносно порядку відносин, дистанціювання людини виявляється як надлом або розкол. Цей розкол є винятковим надбанням людини, оскільки людина усвідомлює, відчуває його, що не властиве тварині. Людина може користуватись тілом як інструментом, відокремлюючи «себе» від нього, опосередковуючи своє ставлення до тіла (тобто користуючись самою собою), не кажучи вже про те, що тіло, своєю чергою, опосередковує її ставлення до світу. Її буття спочатку є компромісним: вона балансує на межі двох реальностей. Але важливим є те, що можливість об'єктивації тілесних виражень, відокремлення себе від буття-тілом, дистанціювання та інструментальний підхід до тіла свідчать, своєю чергою, про свободу суб'єкта. І тут розкривається глибинний смисл і серйозність людської комунікації: у ній людина не лише виражає себе (у зовнішній функції), а й реалізується як людина.

Висновки. Таким чином, у філософії Плеснера тілесне буття виступає головним об'єктом феноменологічного опису та герменевтичного тлумачення – досвід безпосереднього переживання світу на тілесному рівні знаходить своє вираження в теорії сміху та плачу як у вченні про форми специфічно людської експресивності.

Евристичний потенціал герменевтики Плеснера і полягає в тому, що основна увага в ній приділяється не мові, яка об'єктивовано передає внутрішні стани, а тому здатна створювати інтерсуб'єктивний світ комунікації, а невербальній комунікації, зокрема сміху та плачу. Якщо жести супроводжують мовну комунікацію і мають схожу з мовою функцію, а в міміці переживання

і тіло злиті до нероздільності, то плач і сміх займають середнє місце між цими двома формами виразності. Мовою та жєстами людина свідомо передає зміст переживання; у міміці інтенціональністю наділено саму плоть, і, спостерігаючи за нею, ми здогадуємось про психічні стани суб'єкта, які сам він може і не усвідомлювати. У сміху і плачі «говорить» ніби саме тіло, над яким втрачено контроль свідомості. Таким чином, сміх і плач, на нашу думку, виявляють, за Плеснером, початковий вимір людського буття як умову можливості втрати рівноваги між плоттю й тілом і, як наслідок, припинення свідомої поведінки, а отже, саме ту онтологічну структуру, яка є підставою для життєвої єдності переживання й тіла і слугує апіорним фундаментом усього людського існування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Barthes R., Duisit L. An Introduction to the Structural Analysis of Narrative. *On Narrative and Narratives*. 1975. Vol. 6, No. 2. P. 237–272. <https://doi.org/10.2307/468419>.
2. Foucault M. *Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. New York : Pantheon Books, 1972. 254 p.
3. Baudrillard J. *The Consumer Society: Myths and Structures*. London : SAGE Publications Ltd., 2016. 224 p.
4. Moran D. Intentionality, lived experience, bodily comportment, and the horizon of the world / D. Zahavi (Ed.). *The Oxford handbook of the history of phenomenology*. Oxford : Oxford University Press, 2018. P. 579–604.
5. Murillo J. I. Body, Time and Subject. *Biology and Subjectivity. Historical-Analytical Studies on Nature, Mind and Action*. Springer International Publishing Switzerland, 2016. Vol. 2. P. 95–113.
6. Wehrle M. Being a body and having a body. The twofold temporality of embodied intentionality. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. 2020. №. 19. P. 499–521. <https://doi.org/10.1007/s11097-019-09610-z>.
7. Гомілко О. Є. Феномен тілесності : автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Київ, 2007. 36 с.
8. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. Київ : Наук. думка, 2001. 340 с.
9. Косяк В. А. Епістемологія людської тілесності. Суми : Унів. кн., 2012. 362 с.
10. Косяк В. А. Людина та її тілесність у різних формах культури : навч. посіб. Суми : Унів. кн., 2018. 318 с.
11. Култаєва М. Д. Homo digitalis, дигітальна культура і дигітальна освіта: філософсько-антропологічні і філософсько-освітні розвідки. *Філософія освіти*. 2020. №26 (1). С. 8–36.
12. Медведєва Н. С. Проблема співвідношення тілесності і соціальності в людині і суспільстві : автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2005. 24 с.

13. Plessner H. Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie. Berlin ; New York : W-G., 1975. 373 s.
14. Plessner H. Die Frage nach der *Conditio humana*. Suhrkamp, 1976. 196 s.
15. Pietrowicz S. Helmuth Plessner: Genese und System seines philosophisch-anthropologischen Denkens. Freiburg ; München : Verlag Karl Alber, 1992. 472 s.
16. Plessner H. Lachen und Weinen. Eine Untersuchung der Grenzen menschlichen Verhaltens. 1941. Plessner H. GS. Bd. VII. Ausdruck und menschliche Natur. Frankfurt a. M. : Suhrkamp Verlag. 1982. 275 s.

REFERENCES

1. Barthes, R., Duisit, L. (1975). An Introduction to the Structural Analysis of Narrative. *On Narrative and Narratives*. Vol. 6, 2, 237–272. <https://doi.org/10.2307/468419>
2. Foucault, M. (1972). *Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. New York: Pantheon Books.
3. Baudrillard, J. (2016). *The Consumer Society: Myths and Structures*. London: SAGE Publications Ltd.
4. Moran, D. (2018). Intentionality, lived experience, bodily comportment, and the horizon of the world. In D. Zahavi (Ed.). *The Oxford handbook of the history of phenomenology*. Oxford: Oxford University Press.
5. Murillo, J. I. (2016). Body, Time and Subject. *Biology and Subjectivity. Historical-Analytical Studies on Nature, Mind and Action*. Vol. 2. Springer International Publishing Switzerland.
6. Wehrle, M. (2020). Being a body and having a body. The twofold temporality of embodied intentionality. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. 19, 499–521. <https://doi.org/10.1007/s11097-019-09610-z>
7. Homilko, O. Ye. (2007). Fenomen tilesnosti. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Homilko, O. (2001). Metafizyka tilesnosti: kontsept tila u filozofskomu dyskursi. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
9. Kosiak, V. A. (2012). Epistemolohiia liudskoi tilesnosti. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].
10. Kosiak, V. A. (2018). Liudyna ta yii tilesnist u riznykh formakh kultury: navch. posib. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].
11. Kul'taieva, M. (2020). Homo Digitalis, Digital culture and Digital Education: Explorations of Philosophical Anthropology and of Philosophy of Education. *Philosophy of Education – Philosophy of illumination*, 26(1), 8–36 [in Ukrainian].
12. Medvedieva, N. S. (2005). Problema spivvidnoshennia tilesnosti i sotsialnosti v liudyni i suspilstvi. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
13. Plessner, H. (1975). Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie. Berlin, New York: W-G [in German].
14. Plessner, H. (1976). Die Frage nach der *Conditio humana*. Suhrkamp [in German].

15. Pietrowicz, S. (1992). Helmuth Plessner: Genese und System seines philosophisch-anthropologischen Denkens. Freiburg, München: Verlag Karl Alber [in German].
16. Plessner, H. (1982). Lachen und Weinen. Eine Untersuchung der Grenzen menschlichen Verhaltens. 1941. Plessner H. GS. Bd. VII. Ausdruck und menschliche Natur. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag [in German].

Ivashchenko Tetyana Volodymyrivna, Graduate student of the Philosophy Department, G. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

H. PLESSNER'S HERMENEUTICS OF PHYSICALITY IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF NON-VERBAL PRACTICES OF HUMAN COMMUNICATION

The paper is devoted to certain aspects of Helmut Plessner's philosophical and anthropological theory of laughter and crying in the context of the development of non-verbal practices of human communication. The hermeneutic potential of his hermeneutic study about forms of human expressiveness is revealed, in which the philosopher offers his own vision of hermeneutics, first, as a hermeneutic of physicality.

Keywords: *Plessner, non-verbal communicative practices, bodily existence, theory of laughter and crying, eccentric positionality.*

Ареф'єва Анна Юрїївна,

докторантка Українського державного університету

імені Михайла Драгоманова

e-mail: anna.arefieva@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-4619-9281

КОНЦЕПТИ «ПОЗАЗНАХОДЖЕННЯ ІНШОГО» ТА «ТРАНСГРЕДІЄНТНЕ» ЯК ЗАСАДА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СЦЕНІЧНОГО СИНТЕЗУ МИСТЕЦТВ

Мета статті – визначити естетичний феномен антропологічної межі в контексті синтезу мистецтв. Методологію дослідження презентовано компаративним та системним підходами. З філософських методів актуалізовано трансцендентальний метод (позазнаходження іншого як апіорі естетичного акту), феноменологічний метод (визначення диспозитиву естетичного акту як емпатії, діалогу), діалектичний метод (визначення діалектики обміну місць у бутті, за М. Бахтіним, як передумови трансгресії estesis), що дають можливість здійснити філософсько-антропологічний аналіз синтезу мистецтв як динамічної цілості в контексті можливого, наявного та постнаявного модусів існування художнього твору. Висновки. Верхівкою еволюції сцени від її онтологічного розуміння як предметно-просторового контексту дії до події, яка відліковує початок і кінець дії, а сама подієвість як темпоральність стає носієм сучасного образу буття, є інтерактивна сцена, де позазнаходження іншого усувається. До театру повертається постмодерний натуралізм, проти якого так повставали Вс. Меєргольд, П. Брук та ін.

Ключові слова: естетичний акт, театр, синтез мистецтв, художній образ, хореографія.

Постановка проблеми. Естетична метапозиція апеляції до іншого інтерпретується у М. Бахтіна як феномен «позазнаходження іншого». Адже естетичний суб'єкт має «місце в бутті», що презентує надлишок бачення. По суті суб'єкт стає режисером власного estesis. Ці конотації спонукають до інтерпретації сценічної культури як до визначення трансгресій антропологічної межі в рамках естетичного досвіду митця.

Бахтін констатує: «Я є причетним до буття єдиним і неповторним чином, я посідаю в єдиному бутті єдине, неповторне незаступиме і непроникне для іншого місце. Даний в єдиній реальності, у котрій я в даний момент перебуваю, ніхто інший в єдиному часі, єдиному просторі, єдиному буття не перебував.

І навколо цієї точки розташовується все єдине буття, єдиним неповторним чином. Те, що мною може бути здійсненим, ніким і ніколи здійснене бути не може» [7]. Цей надлишок буття є метапозицією естетичного суб'єкта, а потреба в іншому для нього стає необхідністю збереження estesis як трансверсивної динаміки «Я» та «Іншого».

Бахтін, проблематизуючи суб'єкта естетичного акту, проблематизує естетичний феномен часу і простору (хронотопу) estesis.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософсько-антропологічні проблеми художнього синтезу досліджувалися в роботах М. Бахтіна [8], Ф. Джеймсона [3], Ю. Легенького [6], М. Фуко [9] та ін. Культурологічні виміри сценічного синтезу знайшли висвітлення в роботах Є. Ареф'євої [1], О. Зінкевич [5], Б. Ніжинської [2] та ін. Однак проблема синтезу мистецтва як метаантропологічної цілісності є малодослідженою.

Мета статті – визначити естетичний феномен антропологічної межі в контексті синтезу мистецтва.

Виклад основного матеріалу. М. Бахтін визначає сутнісну ознаку темпоральності estesis – ритм. Категорія «ритм» універсалізується і стає певною естетичною універсалією. «Ритм є ціннісне упорядкування внутрішньої даності, наявності. Ритм не є експресивним у вузькому значенні цього слова. Він не виражає переживання, не обґрунтовується із середини його, він не є емоційно-вольовою реакцією на предмет і зміст, але реакцією на цю реакцію. Ритм безпредметний у тому сенсі, що не має справи безпосередньо із предметом, але з переживанням предмета, реакцією на нього, тому він понижує предметну вагомість елементів ряду.

Ритм передбачає іманентизацію змісту, самому переживанню, мети самому прагненню. Зміст і мета, повинні стати лише моментом самоцінного переживання-прагнення. Ритм передбачає певну визначеність наперед прагнення, дії, переживання (певну змістову безнадійність). Дійсне, фатальне, ризиковане абсолютне майбутнє долається ритмом, долається сама межа між минулим і майбутнім (і теперішнім) на користь минулого. Змістове майбутнє ніби розчиняється в минулому і теперішньому, художньо передвизначається ними (оскільки автор-споглядач завжди тимчасово поєднує ціле, він завжди пізніше, і не лише в часі, а і в змісті пізніше). Але самий момент переходу, руху з минулого і теперішнього в майбутнє (у змістове, абсолютне майбутнє, не в те майбутнє, яке залишить усе на своїх місцях, а в те, яке повинне нарешті виконати, звершити майбутнє, яке ми протиставляємо теперішньому і минулому як спасіння, перетворення і відкуплення, тобто майбутнє не як гола часова, а як змістова категорія, те, чого ще ціннісно немає, що не визначене, ще не дискредитоване буттям, не забруднене буттям-даністю, чисте від нього, невідкупне і незв'язанно-ідеальне, однак

не ідеологічно і теоретично, але практично – як зобов'язаність) – цей момент, є момент чистої співбуттєвості в мені, де я зсередини себе причетний до одного і єдиного співбуття буття: у ньому ризикована, абсолютна непередбачуваність наслідку події (не фабулічна, а змістова непередбачуваність; фабула, як і ритм, як усі взагалі естетичні моменти, органічна і внутрішньо визначена наперед, може і повинна бути охоплена вся цілком, від початку до кінця, у всіх моментах єдиним внутрішнім охоплюючим поглядом, оскільки лише ціле, хоча би потенційне, може бути естетично вагомим), «або-або» події; у цьому моменті і проходить абсолютна межа ритму, цей момент не піддається ритму, принципово неритмічний, неадекватний йому, ритм тут стає викривленням і фальшуванням» [8].

Бахтін постулює певний надлишок бачення, унікальність власного «місця в бутті». Естетичний акт сценічного руху має свою кульмінацію – «завершувальну функцію» відношення «Я» і «Іншого», за М. Бахтіним. Сутність еволюції сценізму як принципу самоздійснення людини на сцені (яка може бути дистанційною, віртуальною, камерною, монументальною) полягає в тому, що сцена з категорії предметно-просторового виміру переходить в інший вимір – часовий. На сцені ніколи не можна було розірвати єдність часу і простору, але сутність полягає в тому, що сцена є єдністю дії і події, а також презентує хронотоп, часопростір, образ людини, доби.

Сценічна дія як реальність, що має онтологію предметно-просторових ознак, трансформується, фактично стає подією, яка радикально відрізняється від дії. Наприклад, дія у фресці, де панує зворотна перспектива, відбувається так, що всі її актори візуально виходять на кін. Людина зустрічається з цими персонажами віч-на-віч, де вона переживає бачення так, начебто вона сама входить у візуальний простір. Дія, що здійснюється в сценізмі середньовічної фрески, є нескінченною. Потрібно наголосити, що сценізм як вимір сучасної культури є одним із найголовніших архетипів культурно-історичної генетики, несе в собі глибинні фундаментальні засади міфологічного коду культури у просторі, які походять від давніх міфотворчих систем, і новітні міфи як естетичні реалії гри з часом і простором.

У грі задіяно категорії: «сцена», «дія», «подія», «атракціон», «архітектоніка». Подія розгортається в часопросторовому континуумі, який можна визначити як хронотоп. «Актори» – продукують акт, «актори» – є носіями артикуляції дискусу, промови. Найголовніша фігура, яка існує, але вимивається з сучасного театру, – це фігура протагоніста. Протагоніст нібито існує поза сценою і відразу ж на сцені є носієм дії і події, стає в сучасному театрі або в сучасному сценізмі видовищних мистецтв цікавою фігурою, яка виконує роль режисера, продюсера, модератора, які намагаються показати, що донести інформацію можна лише в системі атракції (візуальної комунікації).

«Атракціон» – довершена просторово-часова структура, яка візуально і вертикально структурована, несе в собі завершену подієву конструкцію або патерн. Атракціони, які приходять із політики в рекламу, із реклами – у моду, із моди – у шоу-бізнес, із шоу-бізнесу – в естраду, а потім на сцену площ, приватних майданів телебачення, – це той сценічний феномен, що вміщує в собі навколишнє середовище і водночас простір гри, який досягає свого реципієнта. Реципієнт одночасово бачить багато вимірів буття, має власне (естетичне) «місце в бутті», за М. Бахтіним.

«Архітектоніка» походить від грецького «architecton» – будівельне мистецтво або є складним словом де «archi» – головний, «tectos» – будівник. Категорія «архітектоніка» наближує до категорії «подія». Щоб охарактеризувати її, прочитаємо статтю зі словника української мови:

«1) Подія – те, що відбувається, або те, що відбулося, явище, факт особистого або суспільного життя. “Дячиха виросла таки у цім селі, і подія, про яку згадував гуцул, дійсно мала місце й була історичним фактом” (Гнат Хоткевич, II, 1966, 364); кожен з’їзд нашої партії – подія величезної світової ваги (Комуніст України, 966; 3) З палуби “Каймана” теж спостерігали за подіями на шхуні та за шлюпкою (Микола Трублаїні, Шхуна, 1940, 280); 4) Сукупність пов’язаних між собою в якомусь відношенні явищ, фактів суспільного життя (звичайно важливих, значних), які становлять ніби щось єдине ціле. За часм Іван зразу, немов поспішався, підвищеним тоном почав розмову про сучасні події (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 217); 5) він налякав на Баржакове минуле, на те, що після подій 1905 року той кілька років відбував зіслання десь на соляних промислах в Астраханській губернії (Олесь Гончар, II, 1959, 17).

2) Те, що порушує усталений, звичний хід життя; що-небудь важливе, видатне. Писати палички, думаєте, не подія в житті? (Костянтин Гордієнко, Буян, 1938, 11); – Поява каравану у нас велика і не щоденна подія (Зінаїда Тулуб, В степу., 1964, 54);

Що-небудь непередбачене, несподіване; пригода. Побігла додому Рясничка, піклуючись і готуючись, що то з Мартою за подія (Марко Вовчок, Вибр., 1937, 222); День від’їзду Тайах відмічено кількома подіями (Юрій Яновський, II, 1958, 57);

3) заст. Справа, дія. Уся його душа десь заховалась глибоко сама в собі; він ніби здерев’янів од тієї страшної події, котру недавно вчинив (Нечуй-Левицький, II, 1956, 301);

4) Життя пройти [тобі] не екскурсантом, – не гостем на коротку мить... Хай діалектика брильянтом в твоїх подіях заблищить (Павло Тичина, II, 1957, 77)» [7, с. 749].

Отже, ми навели цей достатньо розгорнутий коментар для того, щоб показати, як категорія «подія» фіксує в собі явище, темпоральність цього явища і його значущість.

Якщо говорити про категорію «дія» за Академічним тлумачним словником української мови, то це:

1. Робота, діяльність;
2. Сукупність чинників;
3. Вплив на когось;
4. Сукупність і розвиток подій у літературних творах, кіно і т. ін.;
5. Операції, пов'язані із збройною боротьбою;
6. Виконання якого-небудь обряду;
7. Закінчена частина драматичного, оперного, балетного твору або спектаклю;
8. Основний вид математичного обчислення» [4, с. 311].

Тобто конструкції дієвості і подієвості характеризують образ реальності, який презентує категорію «акт» у сценічному просторі, адже вони дають більш широке поле номінації, ніж театральньо-сценічний лексикон.

Весь контекст презентації сценізму в сучасному вимірі арттехнологій пов'язаний із тим, що він визначається як комунікативний акт. Власне, комунікація і комунікації, комунікативність і орієнтація на інтеракцію, тобто взаємодію дискурсивних презентацій інформації, презентації повідомлень пов'язані з тим, що взаємодія акторів дії не залежить від суб'єкта її здійснення. Це є спільна подія всіх актантів дії. Проте весь цей контекст залишився в рамках доби модерну, а постмодерн формує те, що прийнято називати середовищем артподії, тобто те, що не можна ніяк описати, що перетворюється в щось інше, орієнтоване на нескінченні перверсії, інверсії.

Людина починає осмислювати своє місце в бутті. У нашому вимірі цим місцем є сцена.

Важливо, що та сфера, яку позначають феноменологічно як сценографію або сценоведення, орієнтоване на саме явлення події, на її всезагальну презентацію і на ефект самопрезентації, характеризує різні типи театральних систем, зокрема – модерн, постмодерн. Можна стверджувати, що, власне, Лесь Курбас довів сценізм до певної інтенсивної висоти самоздійснення образу. Поруч з класичним театром та некласичним виникає той феномен, який так чи інакше вписують у простір масової культури. Від мистецтва не залишається майже нічого, але виникає феномен, який зазначений, як «послуга послуг», тобто подвоєння послуги.

Коли дія і подія, виробництво і технологія театрального виду усуваються, залишається лише одне – задоволення від гри. Актуалізується так званий психоделічний дизайн, праця з психотропним феноменом, із насолодою від

отримання інформації, а її можна отримати досить і досить різними засобами. Так в 60-ті рр. вживали ЛДС, зараз цього не роблять, але сама технологія орієнтації на підсвідоме створює своєрідний сюрреалізм без безсвідомого, як це зазначає той же Джеймісон – критик модернізму і теоретик постмодерністської культури.

Виникнення псевдоонтологій театру, які формуються в ТБ, телевізійних екранних форматах, а також різних версіях шоу-бізнесу, естради, імерсивного театру та ін., призводить до конфлікту онтологій сценічного простору. Масова культура стає своєрідною інтерактивною системою поглинання і презентації інформації, презентує її як своєрідну пусту форму. Відправною точкою визначення масової культури є те, що масова культура – це культура, яка подобається значній кількості людей. Утім, без сумніву, такий кількісний показник мало про що говорить.

Надлишковість масової культури свідчить про те, що вона несе в собі ті глибини, які не потребують презентації, більше того, рекламних зазіхань і продажу інформаційних повідомлень, але коли все йде на продаж, тоді важко сказати, що залишається від культури взагалі. Отже, проблема інтерпретації культурних трансформацій стоїть досить гостро, особливо в контексті посткомуністичної культури, зокрема української культури. Проблема національної культури настільки драматична, що неадекватність характеристик, глобалізація культури просто вражає. Так, Олена Зінкевич відмічає: «Що дає Європі інтегрування з Україною, задоволення патернаціоналістських устремлень, збагачення старої європейської культури, інтерес до української культури як до нових явищ. Що здобуде Україна в найгіршому варіанті? Втратить національну своєрідність музичної культури в розмитому денаціоналізованому європейському контексті, втратить етнічну ідентичність своєї культури» [5, с. 87].

Отже, це непроста проблема. Як би це не здавалось дивним, але «етнокультурація» виглядає неадекватною дефініцією. Якщо етнокультура як глибинна, донна, народна культура не існує в Україні, то розшукувати якийсь інший ґрунт її виникнення неможливо. Загубити своє національне коріння дуже просто, але дуже важко його поновити в іншому середовищі. Тому те, що зветься «пострадянський простір», – це спільне середовище самозбереження того культурно-історичного потенціалу, який радикально винищувався у 30-ті–40-ві рр. ХХ ст., а потім 60-ті рр., і якимись катастрофічними мірами нонконформізму й інших реалій починає відроджуватися в оазах пустого простору, де комунікативна сцена оголює всі свої безодні.

Висновки. Отже, суть розширення і звуження сцени, розширення до простору побутової культури, до культури повсякдення полягає в тому, що утво-

рюється певний епіцентр побутової культури, аматорської культури, орієнтованої на її етнокультурні виміри, і культури професійної. На жаль, між естрадою та шоу-бізнесом не бачать різниці, адже не можна вважати, що естрада вмерла і замінилася шоу-бізнесом, естрада залишилась як широкий простір театру просто неба, а також простір, орієнтований на камерний вимір людського спілкування. Театр стає більш камерним, більш наближеним до людини і більш видовищним сценічним простором, який перетворює виставу на певну вечірку.

Ці метаморфози надзвичайно яскраво були зазначені у Франції, у кафе-шантанах. Можна стверджувати, що сезони Дягілєва продовжують лінію егалітаризму та демократизації сценічного синтезу. Саме тому для аналізу *estesis* сценічного синтезу в європейській культурі початку ХХ ст. варто застосувати трансгресивний простір естетичної рефлексії Михайла Бахтіна, особливо його ідею гротеску, гротескного, «несталого» тіла як трансверсію верху і низу культурного будівництва.

Індустрія видовищних форм презентацій культури все більше орієнтована на масмедіа. Маркетинг-мікс просування арттовару на ринок стає сучасним принципом маніфестації і презентації сценічного простору, який потрапляє в контекст обміну місцями, іменами. Місце може бути різним за програмним проектом, і водночас воно зберігає ідеологію «місця в бутті», за М. Бахтіним, здійснюється буття сценічного типу. Усе це дає можливість схарактеризувати сценізм як глибинний онтологічний феномен Гри, як одну із проблем культуротворчості, що презентує в собі реалії полісистемного, відкритого типу. Формується певна симультанна сцена, де реципієнт і продуцент є однією особою. Завдяки сучасним технологіям будь-який продуцент стає реципієнтом, може корегувати своє повідомлення і водночас не тільки вступати в діалог, а й корегувати опонента (комуніканта).

ЛІТЕРАТУРА

1. Ареф'єва Є. Ю. Поетика як хорєя та аретєя: синкретизм музики І. Стравінського. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку* : зб. наук. пр. 2018. Вип. 27. С. 106–111.
2. Броніслава Ніжинська: танець-реконструкція. *День*. 2021. 13 верес. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/kultura/bronislava-nizhynska-tanc-rekonstrukciya> (дата звернення: 09.06.2023).
3. Джеймісон Ф. Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму / пер. з англ. Петра Дениска. Київ : Курс, 2008. 504 с.
4. Дія. *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/dija> (дата звернення: 04.10.2023).

5. Зінькевич О. С. Дискусійні питання мультикультурних процесів. *Часопис Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського* : наук. журн. 2008. № 1. С. 82–89.
6. Легенький Ю. Г. Соціальний дизайн: образ і документ в часові та просторі культури. Київ ; Переяслав ; Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2023. 383 с.
7. Подія. *Словник української мови*. URL: <http://sum.in.ua/s/podija> (дата звернення: 04.10.2023).
8. Bakhtite M. *Les genres du discours, dans Esthétique de la création verbale*. URL: <https://www.gallimard.fr/Catalogue/GALLIMARD/Bibliotheque-des-Idees/Esthetique-de-la-creation-verbale> (дата звернення: 09.06.2023).
9. Foucault M. *Technologies of the Self a seminar with Michel Foucault*. URL: https://monoskop.org/images/0/03/Technologies_of_the_Self_A_Seminar_with_Michel_Foucault.pdf (дата звернення: 09.06.2023).

REFERENCES

1. Aref'yeva, Y. E. (2018). Poetyka yak khoreia ta areteia: synkretyzm muzyky I. Stravinskoho. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku*: zbirnyk naukovykh prats – Ukrainian culture: past, present, ways of development: a collection of scientific papers, 27, 106–111 [in Ukrainian].
2. Bronislava Nizhyns'ka (2021): tanets'-rekonstruktsiya [dance-reconstruction]. Den', 13 veresnya 2021 r. URL: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/kultura/bronislava-nizhynska-tanc-rekonstrukciya> [in Ukrainian].
3. Dzheimison, F. (2008). Postmodernizm abo lohika kultury piznoho kapitalizmu. Kyiv: Kurs [in Ukrainian].
4. Diya. *Slovnnyk ukrainskoi movy – Dictionary of the Ukrainian language*. URL: <http://sum.in.ua/s/dija> [in Ukrainian].
5. Zinkevych, O. S. (2008). Dyskusiini pytannia multykulturnykh protsesiv. *Chasopys Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P. I. Chaikovskoho. Naukovyi zhurnal – Journal of the Tchaikovsky National Music Academy of Ukraine. Scientific journal*, 1, 82–89 [in Ukrainian].
6. Lehen'kyi, Y. U. (2023). Sotsial'nyy dyzayn: obraz i dokument v chasovi ta prostori kul'tury. Kyiv, Pereiaslav, Nizhyn: Vydavets' Lysenko M. M. [in Ukrainian].
7. Podiya. *Slovnnyk ukrainskoi movy – Dictionary of the Ukrainian language*. URL: <http://sum.in.ua/s/podija> [in Ukrainian].
8. Bakhtite, M. (1984). *Les genres du discours, dans Esthétique de la création verbale*. URL: <https://www.gallimard.fr/Catalogue/GALLIMARD/Bibliotheque-des-Idees/Esthetique-de-la-creation-verbale> [in Français].
9. Foucault, M. (1988). *Technologies of the Self a seminar with Michel Foucault*. URL: https://monoskop.org/images/0/03/Technologies_of_the_Self_A_Seminar_with_Michel_Foucault.pdf

Arefieva Anna Yuriivna,
doctoral student of the State Pedagogical University
Mykhailo Drahomanov University

**THE CONCEPTS OF “FINDING THE OTHER” AND
“TRANSGREDIENT” AS THE BASIS OF THE INTERPRETATION
OF THE STAGE SYNTHESIS OF THE ARTS**

The purpose of the article is to define the aesthetic phenomenon of the anthropological border in the context of the synthesis of arts. The research methodology is presented using comparative and systemic approaches. Among the philosophical methods, the transcendental method (identification of the other as an a priori aesthetic act), the phenomenological method (definition of the dispositive of the aesthetic act as empathy, dialogue), the dialectical method (definition of the dialectic of the exchange of places in being, according to M. Bakhtin, as prerequisites for the transgression of estesis), which provide an opportunity to carry out a philosophical and anthropological analysis of the synthesis of arts as a dynamic integrity in the context of possible, existing and post-existing modes of existence of an artistic work. Conclusions. The apex of the evolution of the scene from its ontological understanding as a subject-spatial context of action to an event that marks the beginning and end of the action, and the event itself as temporality becomes the carrier of the modern image of being, is an interactive scene where the presence of the other is eliminated. Postmodern naturalism, against which Vs. Meyerhold, P. Brook and others.

Keywords: *aesthetic act, theater, synthesis of arts, artistic image, choreography.*

Андрущенко Олеся Петрівна, аспірантка кафедри філософії
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: olesya15071999@gmail.com

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ТОТАЛЬНОЇ ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Статтю присвячено дослідженню впливу проблем інформаційного суспільства на права людини. Звертається увага на проблему захисту фундаментальних прав і свобод користувачів інтернету як умови подальшого розвитку інформаційного суспільства. Серед основних проблем забезпечення прав людини в сучасному інформаційному просторі виділяються недосконалість інформаційної політики держави, прогалини в законодавстві, недостатність залучення громадянського суспільства до комунікації.

Ключові слова: права людини, цифрові права, глобалізація, інформаційне суспільство, інформаційні технології, цифрові технології, цифрові трансформації.

Постановка проблеми. Цифрова революція вплинула на розвиток глобальної економіки та кардинально змінила вектор її розвитку в напрямку тотальної цифровізації всіх сфер на макро- та на мікрорівні. Цифрові технології набули широкого використання в медицині, освіті, виробництві, фінансово-банківській сфері, військово-промислового комплексу та інших важливих сферах. Однак наслідки інформатизації не є виключно позитивними, оскільки іноді інформація здійснює негативний вплив як на інтереси держави загалом, так і на інтереси окремої людини зокрема, піднімаючи на поверхню гострі безпекові питання, які так чи інакше стосуються захисту основоположних прав і свобод людини і громадянина.

Результати аналізу останніх досліджень та публікацій свідчать про те, що сьогодні в науковій літературі викладено значну кількість ідей та обґрунтованих пропозицій теоретичного та практичного характеру, що стосуються проблем прав і свобод людини в епоху інформаційних технологій.

Наприклад, В. Брижко [1] у контексті цієї проблеми концентрує увагу на понятійних, термінологічних і семантичних питаннях приватності, захисту та безпеки персональних даних щодо визначення, тлумачення та кореляції ключових понять у зв'язку з забезпеченням прав людини на особисте життя та життєдіяльність в інформаційній сфері.

О. Андрієнко [2] розглядає питання глобалізованої реальності, де локальні зміни все частіше набувають глобального характеру, оскільки світ сьогодні стає все більш цілісним завдяки бурхливому розвитку інформаційних технологій.

Концептуально цікавою в цьому контексті є позиція О. Данильяна та О. Дзьобаня щодо неоднозначності соціальних наслідків інформатизації та негарантування її наявності успішності та соціального прогресу [3].

О. Бабкіна [4] в рамках загальної проблеми прав людини досліджує питання деформації правосвідомості громадян, кризи довіри до політико-владних інститутів, ціннісну дезорієнтацію в суспільстві через інформаційні новації, які викликали певну правову та ціннісну дезорієнтацію в суспільстві, поставили питання політичної ідентифікації та самоідентифікації як суспільства в цілому, так і окремої особистості.

Важливим для нашого дослідження є позиція І. Роскошного [5], який оцінює інформаційне суспільство, його позитивні та негативні сторони. На думку цього автора, загрозливими можуть бути здобутки інформаційного суспільства для основоположних прав і свобод людини і громадянина без надійних гарантій з боку національних держав і світової спільноти в цілому.

Н. Коминар розглядає питання, що стосуються становлення та розвитку інформаційного суспільства в Україні, яке зумовлює потребу створення надійних засобів захисту прав і свобод людини і громадянина в контексті інформаційної безпеки [6].

Проте, незважаючи на суттєву глибину дослідження окремих аспектів проблеми прав людини, сьогодні в Україні означена проблема досліджена на рівні філософського узагальнення, зокрема в контексті впливу інформаційних технологій, небезпек і загроз в інформаційно-комунікаційній сфері.

Мета статті – проаналізувати місце забезпечення прав і свобод людини в динамічних умовах інформатизації суспільства.

Виклад основного матеріалу. Активне використання цифрових технологій у різних напрямках життєдіяльності зумовило постановку питання про необхідність і достатність прав і свобод людини і громадянина та виокремлено поняття цифрових прав і свобод людини. Права і свободи людини виступають сьогодні одним із найважливіших орієнтирів розвитку концепції національної безпеки. Особисті права і свободи людини, як відомо, є невід'ємними від безпеки людини, суспільства і держави. За цих умов актуальною постає проблема пошуку балансу між захистом приватності, у тому числі інформаційної приватності життя людини, та потребами захисту інформаційної безпеки. Як зазначалося автором статті раніше, право на приватність, яке є одним із головних прав і втілює свободу людини в її негативному розумінні, тобто свободу від втручання ззовні, стає особливо вразливим в епоху цифрової

трансформації [7, с. 121]. З цього приводу В. Брижко цілком справедливо зазначає, що «у зв'язку з різноманітністю, різнобічністю життєдіяльності та потребами безпеки суспільства, “абсолютного” права <...> в інформаційній сфері не існує. Проте це право стосується кожної людини в контексті історично визначених у суспільстві та пошуків напрямів подальшого удосконалення “принципів моралі, етики та правосвідомості”, які спрямовуються природною потребою людини – визначати її тією, що для неї найкраще» [1, с. 64].

Інноваційність технологій викликає закономірні питання щодо правового регулювання таких правовідносин, потреби зміни та/або вдосконалення механізмів забезпечення прав людини, а також виділення нових, які також можуть виступати об'єктом захисту.

Слід наголосити на тому, що нормативно-правовий механізм захисту інформаційних прав людини і громадянина є частиною правового механізму захисту всіх конституційних прав та обов'язків. Одним із важливих складників правового механізму захисту інформаційних прав людини і громадянина в Україні є їхні гарантії. До законодавчих документів, які характеризують різні аспекти захисту інформаційних прав людини в Україні, відносять такі нормативно-правові акти, як закони України «Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю» [8], «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [9], «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України» [10], «Про інформацію» [11], «Про основи національної безпеки України» [12], «Про Службу безпеки України» [13], «Про Національну поліцію» [14], «Про стратегію національної безпеки України» [15], а також Положення про Центр протидії дезінформації [16]. Але, на мою думку, Україні слід урахувувати досвід зарубіжних країн, а саме досвід Європейського Союзу, де вже розроблено принципи, кодекси та декларації для створення нормативної бази та спеціальних правил і кодексів поведінки для розвитку інформаційного суспільства.

Наприклад, Резолюцією Парламентської асамблеї Ради Європи 1877 (2012) було закріплено свободу слова та інформації в інтернеті та онлайн-ЗМІ [17], у якій «свобода слова» вживається не в загальноприйнятому розумінні, а в більш сучасному, оскільки з появою інтернету виникли складнощі в реалізації свободи у віртуальному просторі, що змусило виділяти певні права та свободи, які є похідними від вже існуючих. Окрім того, слід зазначити, що деякі держави просунулися далі й закріпили «право на цифрову смерть», яке діє за аналогією з заповітом. Наприклад, французький закон № 2016-1321 від 7 жовтня 2016 р. «Про цифрову республіку (державу)» [18] дозволяє громадянам на законодавчому рівні зобов'язати постачальників online-послуг висловити волю громадянина щодо подальшої долі його персональної інформа-

ції. Також у Франції у 2016 р. прийнято Закон «Про працю, модернізацію соціального діалогу та забезпечення кар'єри», одна з глав якого має назву «Адаптація трудового права до цифрової епохи», що передбачає право працівника на відключення цифрових пристроїв (телефону та електронної пошти) з метою невтручання в час його відпочинку, відпустки, приватного та сімейного життя. Екстраполяція моделі розвитку інформаційного суспільства цих країн на наше суспільство, ураховуючи національний характер та зважаючи на менталітет нашого народу, дозволить знизити до мінімуму кількість можливих помилок у царині забезпечення прав людини в інформаційній сфері.

Світовий досвід свідчить, що кожна країна проходить свій шлях до інформаційного суспільства, який визначається сформованими політичними, соціально-економічними та культурними умовами. Більшість розвинених країн повністю усвідомили величезні переваги, пов'язані з поширенням інформаційних технологій та розвитком інформаційного суспільства і вживають конкретних заходів стосовно забезпечення прав людини в таких умовах. Наприклад, США самотужки реалізують проєкт інформаційного суспільства, а країни ЄС у деяких випадках мають власні національні програми та час від часу об'єднують зусилля й ресурси.

Слід відзначити, що лідерську позицію у просуванні та розвитку інформаційного суспільства в США забезпечує комплексна державна програма підтримки розвитку ІТ-середовища, великих бізнес-структур, які забезпечують науково-дослідну, виробничу та торговельну діяльність. Формування інформаційного суспільства в США базується на загальній моделі соціально-економічного розвитку, яка мінімізує функції держави та максимізує діяльність бізнесу та громадян. Основну ідею цього підходу спрямовано на повну лібералізацію ринку, розвиток інформаційних магістралей та їхню соціальну спрямованість, максимальну реалізацію прав людини.

Таким чином, результати інформатизації багатьох сфер життя вимагають осмислення та адекватного формулювання правового механізму регулювання, реалізації та захисту вже існуючих та тих, які тільки на початку формування, прав людини з метою сталого соціально-економічного розвитку, забезпечення реалізації та захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Слід погодитися з думкою О. Андрієнко, який зазначає, що «процеси соціально-політичних трансформацій, що проходять у сучасному світі, зокрема в межах українського суспільства, є надзвичайно інтенсивними. Вони торкаються практично всіх сфер суспільного, політичного, економічного, культурного життя людей, але найбільш важливим є світоглядний вимір цих змін. У глобалізованій (або навіть “глокалізованій”) реальності все більш ефективно працює принцип “метелика”. Цей принцип у даному випадку означає, що локальні зміни все частіше набувають глобального характеру, оскільки

світ сьогодні стає все більш цілісним завдяки бурхливому розвитку інформаційних технологій. В умовах потужних змін перед суспільством завжди постають проблеми світоглядного характеру, зокрема браку стабільної системи цінностей та орієнтирів, адже стан постійних системних трансформацій, стан економічної невизначеності та соціальної дезорієнтації навіть психологічно є дуже важким для суспільної свідомості, що змушена переживати так звану «світоглядну кризу сучасності». Ця криза є набагато глибшою, аніж та, що торкається фінансово-економічної сфери. Більше того, вона виступає однією з головних підвалин економічної кризи. Серед найбільш переконаних прибічників демократичного шляху суспільного розвитку останнім часом народився міф про те, що саме демократичний суспільний устрій найбільш повно відповідає біологічній природі людини, оскільки в ній закладено прагнення свободи. Демократичний устрій залишався до сьогодні кращим (хоча і не ідеальним) варіантом суспільного устрою, але він не здатний існувати без гармонійного балансу між особистісною свободою та інтересами суспільства і держави» [2, с. 96–97]. Натомість О. Данильян та О. Дзьобань зазначають, що «надаючи органам влади тотальний доступ до широкої та конфіденційної інформації у поєднанні з наявністю ресурсів для її обробки та узагальнення, а також для формування інформаційного простору, інформатизація постає як потужний ресурс влади, що дає додаткові можливості соціального контролю, який ставить під загрозу особисті свободи громадян. У масштабах усього людства інформатизація стала інструментом глобалізації міжцивілізаційного конфлікту, дозволивши більш розвиненим та успішним в економічному плані країнам нав'язувати усьому світу свою систему цінностей. На рівнях індивідуальної та суспільної свідомості виявляється потужний інформаційно-психологічний вплив, що веде до політичної, економічної та культурної експансії розвинутих країн. Можливість такого впливу відкриває широкі перспективи для маніпулювання суспільною думкою, у зв'язку з чим «впливає» досить неприємний аспект інформатизації: під її впливом сучасне суспільство втрачає свою стійкість» [3, с. 18]. У зв'язку з цим права людини стають найбільш проблемною сферою захисту, оскільки їхнє нормативне регулювання значно відстає від новітніх технологій та нових можливостей використання глобальної мережі.

У контексті проблематики цієї статті варто погодитися з точкою зору О. Бабкіної, яка зазначає, що «сучасний стан правосвідомості українського суспільства характеризується глибокою внутрішньою суперечливістю, амбівалентністю, девіацією. Це пов'язано з процесами трансформації, що охопили всі виміри буття людини, поставили саму її в екстремальну ситуацію вибору власної позиції, пошуку ідентичних власній особистості цінностей та світоглядних орієнтирів. За короткий історичний період зруйнувалася вся

система звичних правових і політичних уявлень, настанов, цінностей, норм і стереотипів, які визначали життя пересічної людини в попередню епоху. Суперечливість суспільних перетворень, нові економічні реалії разом з політичними, технологічними, ідеологічними та інформаційними новаціями викликали певну правову та ціннісну дезорієнтацію в суспільстві, поставили питання політичної ідентифікації та самоідентифікації як суспільства в цілому, так і окремої особистості» [4, с. 8]. Іншими словами, інтереси суспільства в інформаційній сфері полягають у забезпеченні інтересів особистості в цій сфері, зміцненні демократії, створенні правової соціальної держави в Україні. Інтереси держави в інформаційній сфері визначаються створенням умов для гармонійного розвитку вітчизняної інформаційної інфраструктури, реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина у сфері отримання інформації й користування нею з метою забезпечення непорушності конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності держави, політичної, економічної, державноуправлінської та соціальної стабільності, у безумовному забезпеченні законності та правопорядку, розвитку рівноправного і взаємовигідного міжнародного співробітництва.

У контексті пропонованого дискурсу доцільно погодитися з думкою І. Роскошного, який зазначає, що «на жаль, важливі питання виміру безпеки – такі як сек'юритизація громадського порядку, забезпечення інтелектуальної власності в кіберпросторі та захист персональних даних – стали каменем спотикання для держав та їхніх правоохоронних і судових систем. З іншого боку, акти про свободу слова та право на інформацію доволі часто вступають у суперечність із вимогами інших правових актів, зокрема у сфері громадської безпеки, призводячи до зловживань, залежно від обставин, як з боку правоохоронних органів, так і з боку інституцій громадянського суспільства. Такі порушення виявляються або в надмірних заходах щодо охорони громадського порядку, котрі самі по собі можуть інтерпретуватися по-різному, або в недотриманні соціальної відповідальності з боку громадських активістів» [5, с. 118]. Сьогодні темпи розвитку цифрових технологій зумовлюють необхідність реалізації державної політики відповідно до сучасних вимог глобальної цифрової трансформації, що відбуваються в більшості державах світу. Більшість прогресивних, розвинених країн активно розвивають процеси упровадження е-демократії, е-уряду, е-комерції, електронного туризму на основі сучасних цифрових технологій. Це є великим кроком на шляху до розвитку демократії, реалізації прав громадян, зокрема на доступ до публічної інформації, державних послуг, послуг у сфері освіти й культури. Проте осторонь цих прогресивних процесів та глобальної інформатизації, зі всіма її позитивними і негативними наслідками, залишаються країни, а в деяких країнах регіони, певні верстви населення, які обмежені в доступі до цифрових техноло-

гій. Така ситуація є передумовою до нерівного розподілу об'єктивно можливих послуг та благ, інформаційного збагачення та культурного і правового розвитку. У правовому аспекті, люди позбавлені або обмежені в можливості реалізації своїх прав на інформацію, права на освіту, права на особистий та культурний розвиток. При цьому має значення і той факт, що цифрові технології надають більше можливостей до реалізації цих прав. Особи, які користуються сучасними цифровими технологіями та інформаційними ресурсами, мають переваги над тими, хто позбавлений таких можливостей. Така ситуація є передумовою до формування нерівності.

На мою думку, слід акцентувати увагу на належному захисті прав людини і громадянина, адже саме права і свободи людини і громадянина відіграють чи не найзначущу роль у правовій, демократичній і соціальній державі. На підтвердження цієї тези наведемо точку зору Н. Коминара, який зазначає, що «по-перше, в демократичному суспільстві загально визнані права людини і громадянина в сфері інформації виступають основним критерієм, що характеризує стан інформаційної безпеки конкретної особи і суспільства в цілому. По-друге, норми, що закріплюють права і свободи людини в сфері інформації, є стримуючим фактором свавілля держави і одним з критеріїв обмеження можливостей держави при виборі способів і методів проведення політики інформаційної безпеки. І, по-третє, самі права і свободи людини в сфері інформації можуть реалізовуватись лише за наявності цілеспрямованої підтримки політичними рішеннями керівництва держави» [6, с. 51–57]. З огляду на це посилилася увага науковців до проблеми інформаційної безпеки, у рамках якої пріоритет став надаватися захисту прав людини і громадянина, насамперед інформаційних або суміжних із ними.

Таким чином, сьогодні як ніколи є актуальним удосконалення законодавчої бази забезпечення прав людини і громадянина, насамперед інформаційних прав, шляхом розроблення відповідної концептуальної нормативної основи, яка сприяє досягненню оптимального рівня витрат на інформаційну безпеку. Глобалізаційний розвиток суспільства зумовлює виникнення нових інституцій, вимагає становлення нових конституційних стандартів у сфері забезпечення та реалізації прав людини, тобто у процесі цифрової трансформації перелік конституційних прав людини поступово розширюється та отримує якісне оновлення змістовної інтерпретації. Таким чином, Основний Закон держави потрібно змінювати задля того, щоб були враховані та захищені права нового покоління. Однак належне втілення нових норм до чинного законодавства можливе лише за умови стабільності. Стабільність законодавства вважається складником принципу верховенства права, з якого випливає обов'язок держави забезпечити чинність закону шляхом установлених чітких, очевидних правил, які запрограмовані на майбутнє та не змінюватимуться свавільно.

Висновки. В умовах глобальної інформатизації суспільства та упровадження новітніх технологій важливими є питання захисту національних інтересів, забезпечення прав і свобод людини і громадянина не лише у відомих нам суспільних відносинах, але і в контексті нових викликів сучасного інформаційного впливу. Адже ера цифрових технологій надає абсолютно нові та якісно інші можливості для реалізації прав і свобод людини, але водночас і створює нові виклики та загрози для їх забезпечення. Класичні права та свободи людини трансформуються, наповнюються новими аспектами та змістом, поділяються на сектори, пов'язані з процесом цифровізації. А інтереси суспільства в інформаційній сфері полягають у захисті життєво важливих інтересів особистості в ній, забезпеченні реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах зміцнення демократії, досягнення й підтримки громадської згоди, підвищення творчої активності населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брижко В. М. Модальність правової визначеності у сфері захисту та безпеки приватності персональних даних. *Інформація і право*. 2021. №4 (39). С. 52–69.
2. Андрієнко О. В. Постдемократія як відповідь на світоглядну кризу сучасності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. №3. С. 96–100.
3. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформатизація як атрибут інформаційного суспільства: від ретроспекції до сучасної рефлексії. *Інформація і право*. 2022. №1 (40). С. 9–20.
4. Бабкіна О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2011. Вип. 5. С. 5–10.
5. Роскошний І. В. Проблеми забезпечення прав людини і національної безпеки в умовах інформаційного суспільства. *International scientific and practical conference*. 2020. С. 116–120.
6. Коминар Н. М. Законодавче забезпечення державної політики інформаційної безпеки. *Митна справа*. 2010. №2, ч. 2. С. 51–57.
7. Андрущенко О. П. Проблема захисту прав людини, які виникають в результаті глобалізаційних трансформацій. *Інформація і право*. 2022. №4 (39). С. 118–128.
8. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю : наказ Голови Служби безпеки України від 10.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text> (дата звернення: 19.09.2023).
9. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 04.07.2020 № 31. Ст. 286. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 19.09.2023).
10. Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України : Рішення Ради національної безпеки

- і оборони України від 28.04.2014. URL: www.president.gov.ua/dokument/17588.html (дата звернення: 19.09.2023).
11. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 19.09.2023).
 12. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 черв. 2003 р. №964-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №9. Ст. 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> (дата звернення: 19.09.2023).
 13. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 №2229 – XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. №27. Ст. 382. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення: 19.09.2023).
 14. Про Національну поліцію : Закон України від 08.08.2021 №580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. №40/41. Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 19.09.2023).
 15. Про стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 12.02.2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text> (дата звернення: 19.09.2023).
 16. Президент затвердив Положення про Центр протидії дезінформації. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-zatverdiv-polozhennya-pro-centr-pro-tidiyi-dezinform-68317> (дата звернення: 19.09.2023).
 17. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи 1877. 2012. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1466_rez_1877.htm (дата звернення: 26.09.2023).
 18. LOI n° 2016-1088 du 8 août 2016 relative au travail, à la modernisation du dialogue social et à la sécurisation des parcours professionnels. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000032983213&fastPos=3&fastReqId=644176944&categorieLien=id&oldAction=rechTexte> (дата звернення: 26.09.2023).

REFERENCES

1. Bryzhko, V. M. (2021). Modalnist pravovoi vyznachenosti u sferi zakhystu ta bezpeky pryvatnosti personalnykh danykh. *Informatsiia i pravo – Information and law, issue 4(39)*, 52–69 [in Ukrainian].
2. Andriienko, O. V. (2009). Postdemokratiia yak vidpovid na svitohliadnu kryzu suchasnosti. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo – Science. Religion. Society, issue 3*, 96–100 [in Ukrainian].
3. Danylian, O. H., Dzoban, O. P. (2022) Informatyzatsiia yak atrybut informatsiinoho suspilstva: vid retrospektsii do suchasnoi refleksii. *Informatsiia i pravo – Information and law, issue 1(40)*, 9–20 [in Ukrainian].
4. Babkina, O. V. (2011) Polityko-pravova kultura demokratychnoho typu: problemy formuvannia. *Naukovyi chasopys Natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni M. P. Drahomanova – Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanova, issue 5*, 5–10 [in Ukrainian].

5. Roskoshnyi, I. V. (2020). Problemy zabezpechennia prav liudyny i natsionalnoi bezpeky v umovakh informatsiinoho suspilstva. *International scientific and practical conference*, 116–120 [in Ukrainian].
6. Komynar, N. M. (2010). Zakonodavche zabezpechennia derzhavnoi polityky informatsiinoi bezpeky. *Mytna sprava – Customs business*, issue 2, 51–57 [in Ukrainian].
7. Andrushchenko, O. P. (2022) Problema zakhystu prav liudyny, yaki vynykaiut v rezultati hlobalizatsiinykh transformatsii. *Informatsiia i pravo – Information and law*, issue 4(39), 118–128 [in Ukrainian].
8. Pro zatverdzhennia Zvodu vidomostei, shcho stanovliat derzhavnu taiemnytsiu: nakaz Holovy Sluzhby bezpeky Ukrainy vid 10.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21#Text> [in Ukrainian].
9. Pro zakhyst informatsii v informatsiino-telekomunikatsiinykh systemakh: Zakon Ukrainy vid 04.07.2020 №31, st. 286. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].
10. Pro zakhody shchodo vdoskonalennia formuvannia ta realizatsii derzhavnoi polityky u sferi informatsiinoi bezpeky Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 28.04.2014. URL: www.president.gov.ua/dokument/17588.html [in Ukrainian].
11. Pro informatsiiu: Zakon Ukrainy vid 02.10.1992. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1992, №48, st. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> [in Ukrainian].
12. Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 №964-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2003, №9, st. 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> [in Ukrainian].
13. Pro Sluzhbu bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 25.03.1992 №2229-XII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1992, №27, st. 382. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> [in Ukrainian].
14. Pro Natsionalnu politsiiu: Zakon Ukrainy vid 08.08.2021 №580-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2015, №40/41, st. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> [in Ukrainian].
15. Pro stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12.02.2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text> [in Ukrainian].
16. Prezydent zatverdyyv Polozhennia pro Tsentri protydyi dezinformatsii. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-zatverdiv-polozhennya-pro-centr-pro-tidiyi-dezinform-68317> [in Ukrainian].
17. Rezoliutsiia Parlamentskoi asamblei Rady Yevropy 1877. 2012. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1466_rez_1877.htm
18. LOI n° 2016–1088 du 8 août 2016 relative au travail, à la modernisation du dialogue social et à la sécurisation des parcours professionnels. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000032983213&fastPos=3&fastReqId=644176944&categorieLien=id&oldAction=rechTexte>

Andrushchenko Olesia Petrivna, graduate student of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

ENSURING HUMAN RIGHTS UNDER THE CONDITIONS OF TOTAL INFORMATIZATION OF SOCIETY

The article is devoted to the study of the influence of information society problems on human rights. Attention is drawn to the problem of protecting the fundamental rights and freedoms of Internet users as a condition for the further development of the information society. Among the main problems of ensuring human rights in the modern information space, the imperfect information policy of the state, gaps in legislation, insufficient involvement of civil society in communication stand out.

Keywords: *human rights, digital rights, globalization, information society, information technologies, digital technologies, digital transformations.*

Якуша Вікторія Ігорівна, аспірантка філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна
e-mail: viktorija.profi@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-3552-9866

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ДЕРЖАВИ ТА РЕЛІГІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНФЛІКТУ МІЖ ПРИРОДНИМ ТА ПОЗИТИВНИМ ПРАВОМ

У статті здійснено спробу окреслити сучасний стан конфлікту між державою та індивідом як носієм унікального релігійного досвіду. За допомогою посилань на судову практику національних судів та міжнародних судових органів зацентовано увагу на точках виникнення конфронтації між природним правом людини на свободу віросповідання та позитивними правами громадянина, виконання яких вимагає держава.

Ключові слова: *релігійний досвід, свобода віросповідання, держава, позитивне право, природне право.*

Постановка проблеми. У цій статті досліджуватиметься питання співвідношення релігії та права. Оскільки сфера наших наукових інтересів лягає у площині вивчення феномену релігійного досвіду, нас передусім цікавитимуть прояви такого досвіду у праві, право на такий досвід, відношення держави та правові конструкції, які застосовуються щодо релігійного досвіду. Свобода віросповідання є базовим наднаціональним правом людини. Але будь-яка свобода закінчується там, де починаються обмеження. Такі обмеження часто створюють низку дискусійних питань довкола припустимості втручання держави в діяльність релігійних організацій та порушення державою особистісних ціннісних меж людини, побудованих на її переконаннях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цікавими в заданому контексті є роботи вітчизняних дослідників Д. О. Вовка [1], М. М. Колиби [2] (досліджували досвід взаємодії між релігією (церквою) та державою, виходячи із правового поля конфлікту та взаємодії), Л. Г. Конотоп [3], Г. С. Єрмакової [4] (філософське осмислення ролі релігійності в соціокультурному та політичному контексті), у світовій думці подібні питання досліджували Р. М. Дворкін [5], Ю. Габермас [6] (ішлося про філософію права, про право на свободу совісті як абсолютні права індивіда).

Формулювання цілей. Як насправду пов'язано правові норми зі свободою віросповідання? І як держава вирішує конфлікт приватного і публічного, якщо в його центрі опинились релігійні переконання? Щоб відповісти на ці питання, ми лише поверхнево торкнемось нормативної складової та емпіричного матеріалу для цієї розвідки – тематичної судової практики, а також соціальних проблем, які породжуються конфліктом між декларованим правом на свободу віросповідання та реальним станом дотримання такого права. Ми маємо на меті означити філософські проблеми в цій площині і запропонувати їхнє релевантне вирішення.

Виклад основного матеріалу. У своєму рішенні від 27 грудня 2022 р. Конституційний Суд України (КСУ) зазначає про право мати, приймати та полишати релігію (*forum internum*), а також сповідувати її (*forum externum*) [7]. Але цікавим є подальший перебіг думок, за яким правники поділяють свободу віросповідання на два аспекти – внутрішній та зовнішній, відповідно до вищезгаданих прав. У цьому контексті КСУ зазначає про те, що внутрішній аспект є абсолютним правом, а отже, не може підлягати обмеженню. А ось обмежити зовнішній аспект держава має право. У рішенні також ідеться про те, що держава має право застосовувати обмежувальні заходи з міркувань громадського порядку, а також національної безпеки. Тут КСУ, зокрема, посилається на рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ilyin and Others v. Ukraine» від 17 листопада 2022 р., у якому, по суті, ставить публічний інтерес над приватним у питанні встановлення назви релігійної організації.

Спробуємо проаналізувати зазначене. Тобто із судового рішення КСУ випливає, що держава узагалі переймає на себе роль вершителя думок, переконань, уподобань і всього того, що може охопити в собі категорія ментального. Бо як інакше трактувати ось це твердження про те, що «внутрішній аспект є абсолютним правом, а отже, не може підлягати обмеженню»? З огляду на те, що далі суд починає говорити про обмеження, на які держава має право, логічно припустити, ніби ось те абсолютне право людині надається теж державою. Але ж ні. Мова про такі ж природні права, як і право на життя. Хіба це право на життя дає держава? Ні, це право саме тому закріплено в Конституції, що воно є апіорною властивістю людини.

За аналогією слід запитати: якщо народжується нова людина, то чи підтвердження цього факту державою робить людину людиною? Очевидно, що ні. Держава фіксує для себе появу громадянина, тобто отого зовнішнього прояву, про який зазначав КСУ. Саме з цієї сторони зацікавить у подальшому людина державу – як громадянин, який діє, – його діяльність буде обмежуватись, каратись, оподатковуватись тощо. Тож слід погодитися з тим, що внутрішнє абсолютне право – це не те, що дозволено людині, навіть у статусі громадянина, а це те, з чим вона народилась. Релігійні переконання, політичні вподо-

бання, думки людини – усе те, що знаходиться поза межами соціальної дії, – це те, до чого державі торкатись узагалі заборонено. В ідеалі, внутрішнє не потребує захисту. Бо віра, думка, переживання – це те, за чим не встановиш НСРД. Чому стільки уваги приділяється тому аспекту, на який нібито суд і не зазіхав? Тому, що це підсилює усі наступні тези КСУ. Це гра у пряник та батіг, де в якості пряника опинилося природне право, знову наголосимо – не встановлене, не закріплене і не подароване, а очевидне і апіорне.

Тож більш припустимим був би поділ свободи віросповідання як права вже не природного, а гарантованого Конституцією, а отже, й державою, на кілька зовнішніх аспектів. На ті, які є адекватними і співмірними з інтересами соціуму, та ті, які виходять за межі такої адекватності.

Релігійний досвід та право починають суперечити одне одному тоді, коли обов'язок, який належить виконати, стає неможливим для виконання особою, яка має певні принципові переконання, закріплені традицією та вкорінені до свідом. Так, у своїй роботі «Religion Without God» [5, с. 128] Рональд Дворкін звертає увагу на один важливий аспект, пов'язаний із релігією та правом. Ідеться про право на звільнення від проходження військової служби, виходячи з релігійних переконань. У національній судовій практиці є достатньо рішень у цій сфері. Зокрема, у справі № 307/1184/22 [8] суд став на сторону віруючого, зазначивши, що його заява про заміну виконання військового обов'язку альтернативною службою «не може розцінюватися, як ухилення від призову під час мобілізації».

Однак проблемним у цій категорії справ є питання доказів. Тобто спиратись на свої релігійні переконання замало, потрібно знайти їм цілком фактологічні підтвердження. Це, своєю чергою, відсилає нас знову до зовнішнього аспекту прояву релігійних переконань. У такому разі цілком логічно, що, обмежуючи громадян у свободі зовнішнього вираження та вибору на користь тієї чи іншої релігійної організації (а, як ми пам'ятаємо із вищезгаданого рішення КСУ, держава має право на обмеження *forum externum*), держава в такий спосіб обмежує й можливість громадян надати об'єктивні докази на підтвердження заявлених релігійних переконань. Адже уявімо ситуацію, у якій діяльність релігійної організації підпадає під заборону в межах країни. Згодом колишнього члена цієї релігійної організації, який упродовж багатьох років брав участь у її діяльності, мобілізують. То чи підпадатиме в такому разі його релігійний досвід під право на альтернативну службу, якщо релігійна організація вже не є діючою? Навряд його переконання можуть розв'язатись у той самий момент, коли релігійна організація юридично припинить своє існування. Це, своєю чергою, ставить у залежність людину від суто формальних факторів, це, зрештою, змушує конкретно відносити себе до однієї з діючих в межах країни релігійних організацій.

До речі, сам Р. Дворкін акцентує увагу [5, с. 134] на тому, що Верховний Суд США був вимушений розглянути питання про існування права на альтернативну службу, виходячи з релігійних переконань у атеїстів. І суд дійшов висновку про те, що атеїсти також не позбавлені такого права. Цікаво, як тоді їм слід наводити докази на підтвердження таких переконань? Достатньо постів у соціальних мережах чи необхідно щось вагомніше – на зразок членства в руху Brights? І чи доцільно говорити тоді про те, що правом на альтернативну службу можуть скористатися лише певні категорії осіб? Бо якщо це право є у вірянина та атеїста, то позбавленими такого права лишаються лише агностики.

Але військова служба – це не єдине місце перетину релігії та права, внутрішнього та зовнішнього, індивідуального та соціального. Наступне перехрестя зачіпає інший обов'язок, у якому є посягання на повноту реалізації права на свободу віросповідання. Ідеться про відмову від подачі декларації про майновий стан і доходи. Точніше, суть полягає не в самій подачі декларації, а у способі її подачі – в електронному вигляді з використанням Електронного цифрового підпису. Антикорупційні органи зазначали, що «будь-який приватний інтерес судді, в тому числі щодо віросповідання, не може впливати на суспільний інтерес на рівні держави» [9], та знову, як і КСУ, заговорили про обмеження: «...особа, приймаючи рішення про зайняття відповідної посади, погоджується з тим, що наслідком такого вибору буде й покладення на неї додаткових обов'язків та обмежень» [Там само]. Вищий антикорупційний суд також у своєму рішенні у справі №991/5479/22 [10] звернув увагу на те, що в особі є право вибору і воно, по суті, зводиться до такого: дотримуватись обов'язку та обмежувати таким чином реалізацію власних релігійних переконань, будучи публічною особою або ж повною мірою реалізувати своє право на свободу віросповідання, будучи при цьому фізичною особою.

Це, з першого погляду, виглядає доволі логічно для риторики світської держави, якою є Україна. Але якщо прослідкувати дещо глибше за цим ходом думок, стане зрозуміло, що повноцінна реалізація особистості неможлива, якщо вона має бодай якісь релігійні переконання. Віруючим, чії релігійні переконання мають реальний вплив на їхні ціннісні орієнтири та щоденні практики, відводиться роль «маленької людини». Тобто не публічної, а фізичної особи, найманого працівника, погляди якого ніяк не позначаються на продуктах його праці.

Усі ці згадані і легітимовані обмеження зовнішніх проявів права на свободу віросповідання підштовхують до висновку про те, що держава загалом та судова влада зокрема вже обрали єдину правильну модель стосунків людини із Богом, яка пояснюється принципом: «Бог у душі». Хоча такого об'єкта володіння, як «душа», не передбачено чинним законодавством, саме в ній

пропонується реалізувати свій внутрішній аспект права і там залишитись «сам на сам» зі своїми релігійними почуттями, переживаннями та переконаннями.

У світовій судовій практиці та й законодавчих реаліях окреме місце займають спори, у яких розглядається право чи то його відсутність на зовнішні, символічні й навіть буденні прояви релігійності. Якщо вище йшлося про ситуаційні аспекти обов'язку, який не виконується, то нижче йтиметься, скоріше, про зобов'язання, що виникають по відношенню до осіб уже за фактом слідування певним релігійним традиціям та практикам.

Європейський суд із прав людини (ЄСПЛ) у своєму довіднику із застосування ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [11] звертає увагу на скарги «щодо обов'язку тимчасово зняти елемент одягу, що має релігійне значення», кожному з яких було відхилено у зв'язку з тим, що такий обов'язок був умотивований міркуваннями безпеки. До прикладу, йшлося про необхідність зняти тюрбан для того, аби одягнути шолом («X. проти Сполученого Королівства») та сфотографуватися з непокритою головою для офіційних документів («Karaduman проти Туреччини», «Mann Singh проти Франції»). Тут все пояснювалося правилами безпеки та ідентифікацією особистості. Судячи з усього, у протилежному випадку осіб знову ж таки чекали обмеження. Тобто без шолому немає права бути водієм, а без документів – немає права на отримання документа, що посвідчує особу.

Однак по-різному в контексті кожної окремої ситуації ЄСПЛ сприймав заборону на носіння хрестика. У справі «Eweida і Інші проти Сполученого Королівства» було констатовано порушення, коли працівницю звільнили за відмову сховати хрестик, хоча демонстрація іншими працівниками релігійних символів інших течій під заборону не підпадала. У цьому випадку є яскраво виражена дискримінація, яку й було, зрештою, констатовано. Натомість, коли відповідна заборона стосувалась медсестри (їй, до речі, було дозволено носити хрестик будь-як, аби при цьому на зовні не визирав ланцюжок), це не трактувалось як порушення. Адже у другому випадку йшлося про ймовірність травмування самої медсестри або пацієнта у випадку його невірної поведінки.

Але толерантність по відношенню до різних релігійних традицій не завжди має такий вигляд, як може здаватись на перший погляд. Так, у справі «Dahlab проти Швейцарії» ЄСПЛ [Там само] визнав обґрунтованою заборону вчительці державної початкової школи носити ісламську хустку на роботі. При цьому суд виходив із такого: «...носіння ісламської хустки, “вочевидь чужого символу”, важко примирити з вихованням толерантності, поваги до інших і, особливо, рівності статей і заборони дискримінації, які в демократичному суспільстві кожен викладач має передавати своїм учням».

Це рішення ЄСПЛ є цілком суголосним із законом, прийнятим у Франції в 2004 р., – він забороняє викладачам, учням, студентам та державним службовцям відкрито заявляти про свою релігійну приналежність завдяки символам чи традиційним головним уборам. Хоча це ніяк прямо не впливає на виконання професійних обов'язків, але це ще один приклад (вище ми вже згадували про декларування та статус публічної особи), коли особу з релігійними переконаннями намагаються витіснити з системи. Варто визнати, що тут знову ж таки право вибору у громадянина є. Але воно обмежує або релігійність, або соціальність. Доводиться обирати між тим, бути мусульманкою і носити хустку чи бути викладачем і позбавитись релігійних повсякденних практик.

Цікавий прецедент стався нещодавно і в спортивній сфері. Португальський футболіст Кріштіану Роналду, граючи у складі команди Аль-Наср, забив переможний гол, після чого на радощах перехрестився [12]. Усе б нічого, але за законами Саудівської Аравії заборонено публічно виражати свою приналежність до християнства. А якщо подібне вчиняє громадянин Саудівської Аравії, його можуть засудити до смертної кари. У засобах масової інформації зазначають, що футболістів Хуана Пабло Піно та Мірел Радой уже притягали до відповідальності за схожі «правопорушення». Так, перший не приховав свої татуювання з християнським змістом під одяг із довгим рукавом, а другий дозволив собі поцілувати татуювання-хрест після забитого голу. Вочевидь згадані випадки доводять те, що релігійні практики, які стають звичними для вірян, у момент їхнього виконання не піддаються спробам раціонально їх осмислити. Так, суперечність між нормами представників різних релігійних течій природно виникає просто через сам факт співіснування.

Чого не можна сказати, до прикладу, про існування такого журналу, як *Charlie Hebdo*, який сам себе позиціонує як видання, що висміює в тому числі релігійні групи, при цьому декларуючи, що обстоює свободу слова. Це, до речі, уже не приклад конфлікту імперативного права держави та декларативного права громадянина, а конфлікт двох різних за предметом прав рівнозначних між собою суб'єктів. Адже в одному випадку йдеться про право на свободу віросповідання, а в іншому – про право на свободу слова. Останнє, до речі, не передбачає свободу дискримінаційного слова. Саме через висміювання релігійної тематики в історії журналу є і судові позови, і навіть теракт.

Тож насамперед ми повинні розуміти природу релігійних конфліктів, у яких право та релігійний досвід накладаються одне на одне. Ці конфлікти природні чи штучні? Бо співіснування різних релігійних течій є нормальним явищем, у якому представники різних традицій повинні навчитись поважати досвід іншого. Водночас умисні дії призводять до конфронтації, у якій неод-

мінно має бути кращий та гірший – правий та неправий. До речі, КСУ в рішенні від 8 вересня 2016 р. [13] обстоював позицію, за якою релігійні організації не повинні зазнавати дискримінації порівняно з нерелігійними організаціями, а тому мирні зібрання і тих, і інших мають відбуватися за однаковим порядком.

Цікавим питанням передусім є: яким має бути ступінь втручання держави в релігійні погляди її громадян? Чи потрібні громадянам базові принципи релігійної безпеки? Якщо так, то хто саме їх буде встановлювати і виходячи з яких саме власних внутрішніх переконань? Для того, аби дати відповіді на ці запитання, потрібно насамперед визначити: чому релігійний досвід може вступати в конфлікт зі світськими законами? І якими проблемами переймається держава, яка обмежує право на свободу віросповідання?

Зрозуміло, що виникнення цих питань стало можливим завдяки відділенню церкви від держави і перетворенню держав на мультикультурний простір. Але навіть у секуляризованому суспільстві держава хоче скористатися моральністю громадянина і покладатися на цю моральність, забуваючи про те, що саме в її основу покладено релігійний досвід якщо не цього, то минулих поколінь.

Конфлікт виникає там, де зіштовхуються між собою універсальні, природні права та позитивне право. З однієї сторони опиняється людина як індивід, який сповнений свобод, що виборювались поколіннями протягом усієї історії людства. З іншої – держава, як держатель позитивного права і як уособлення влади, яка архаїчно схильна підкорювати. Тут важливо розглядати релігійну свободу як частину європейської традиції. Це більше, ніж право сповідувати певну релігію, – це право вірити в наддержавне чи позадержавне. Але розгледіти у громадянину людину та визнати ці її природні права історично, та й географічно вдавалось не завжди і не всім. Варто хоча б пригадати XVII ст., коли після релігійних війн намагались поєднати конфесію, політику і право. Тут конфесійність прив'язувалась до політичних інтересів. Утім принцип «*cujus regio, ejus religio*» проіснував недовго.

Саме тому виникає конфлікт між автономією особистості, її фундаментальними свободами та претензіями держави з її позитивним правом. Кожного разу, посягаючи на це право, держава знаходить казуїстичні пастки для того, аби виправдати таке посягання загрозою безпеки чи вторгненням в інформаційну сферу держави.

У різних державах застосовуються різні моделі співіснування держави і релігії. У згаданій уже в наведених рішеннях ЄСПЛ Франції спостерігається чітке розмежування між релігією та державою. Наприклад, із цього навчального року у Франції ще більш посилюються обмеження на носіння релігійних символів [14], цього разу під заборону потрапив і такий елемент одягу,

як абайя. Однак ця заборона стосується лише державних шкіл, водночас приватні школи, у тому числі школи певного релігійного спрямування, мають право встановлювати свої правила і під такі заборони не підпадають. Водночас у 2017 р. меру одного з французьких містечок заборонили встановлювати вертеп у мерії. Така логіка заборон та, навпаки, свободи релігії в межах її ніші спостерігається у Франції з початку ХХ ст., коли держава обрала курс на лаїцизм та прийняла закон про відокремлення держави від церкви.

У Німеччині держава не настільки відсторонена від релігії [15, с. 109–124]. Тут конституція гарантує релігійну освіту в державних школах. Між державою та церквами укладено низку договорів про співпрацю. Тут держава не може виражати прихильність до однієї з релігійних організацій, однак не може і приймати рішення на користь державного атеїзму. Конституційний суд тут визнав релігійні госпіталі такими, що не підпадають під закони про банкрутство. А приватні школи та дитячі садочки, які створені та утримуються релігійними організаціями, отримують державне фінансування. Тут, до речі, у державних школах дозволено носити релігійні символи, зокрема хіджаб. Окремою, не схожою на інші країни, є історія з податками. Тут церковний податок було введено в ХІХ ст., і тому церковний бюджет на 80% складається зі зборів цього податку. Свою чергою, церква сплачує певний відсоток цих податків державі.

Загалом дослідник Герхард Роддерс зазначає [Там само, с. 677–688], що відносини між державою та церквою в Європейському Союзі можна класифікувати за трьома типами. У першому випадку це є традиція, у якій головною роллю відводиться домінантній релігії, що є державною. За таким принципом відносини побудовано в Англії, Данії, Греції, Фінляндії. Другий тип – це чітке відмежування держави від релігії. Таку концепцію практикують уже згадувана Франція, а також Нідерланди, Ірландія. Третій тип відносин – це співпраця між державою та церквою в окремо визначених сферах, наприклад культурній, соціальній, освітній. До цього типу, зокрема, належать Бельгія, Італія, Австрія.

Г. Роддерс також звертає увагу на цікаве твердження [Там само, с. 683], що міститься в Лісабонському договорі. Тут спочатку згадується про релігійний спадок, а одразу після цього зазначається, що Європа «продовжить слідувати цивілізаційним шляхом». По суті, це означає, що традиція та минуле не можуть стати на заваді майбутньому. Це важлива теза, виходячи з якої Європі вдається зберігати роль релігії в секулярну добу і зберігати обличчя сьогодення без переписування вчорашньої історії. Україні цього напевно не вистачає. У результаті тут релігія виступає політичним маркером, нарис якого дуже швидко викреслюють історичний релігійний досвід. І хоча в Європі існує принаймні три узагальнених моделі взаємодії держави і релігії, Україна не застосовує жодну з них.

Якщо уважніше вчитатись у тексти рішень як національних судів, так і ЄСПЛ, можна помітити «благий намір», за яким людину намагаються убезпечити від введення в оману і надмірного впливу та домінування однієї релігійної течії. Це прослідковується як у рішенні про назву релігійної організації, так і в рішенні про заборону носити ісламську хустку. Але в результаті випадків, у яких релігійні чи довоколрелігійні почуття людини та її вразливість використовують організації, що позиціонують себе як релігійні, не стає менше.

Трохи з власного прикладу: навіть контекстна реклама від Google, після запитів, які вочевидь свідчили про бажання користувача познайомитися з науковими текстами щодо проблем філософії релігії, не запропонувала придбати свіжонадруковану літературу, а запросила до сайту однієї з релігійних організацій із закличками: «Не проживай це життя один. Дізнайся, що Бог тобі пропонує. Біблія пояснює, як знайти Бога». Це означає, що проблема уразливості людини зі складним релігійним досвідом, а почасти людини, яка вважає, що ніколи не мала релігійного досвіду, доволі поширена. Цією необізнаністю продовжують користуватись мімікровані під релігійні організації угруповання, які практикують прозелітизм, із метою наживитись на безпорадності людини, яка не отримала відповіді на поставлені фундаментальні запитання.

У США щороку підраховують показники щодо злочинів, учинених на ґрунті ненависті. Так, за доповненими показниками, які FBI опублікувало 13 березня 2023 р. [16], лише протягом 2021 р. відбулось 10 840 таких інцидентів. Із них 14,1% трапились унаслідок переслідування через релігійну упередженість. У звіті також зазначається, що кількість злочинів такого характеру за рік збільшилася на 11,6%. А це лише показники однієї країни, причому країни, яка позиціонує себе, як найбільш демократичну у світі.

Висновки. Тобто, з однієї сторони, ми маємо не завжди аргументовані обмеження, а з іншої – конфлікти, яких лише більше, відверту зневагу до релігійних почуттів іншого та комерціалізацію внутрішньої потреби в реалізації запиту на стосунки людини з Богом.

Навряд вирішенню цих проблем сприятиме посилення контролю держави за релігійними організаціями та їхніми членами. Де шукати корінь проблем, підкаже приклад з іншої сфери. У багатьох країнах світу, зокрема в Україні, доступними є такі фінансові продукти, як кредити (у тому числі миттєві кредити під шалені відсотки), казино, ставки. Часто це призводить до надмірних кредитних зобов'язань, що серйозно підривають фінансовий стан осіб, до ігрової залежності. Чи мотивують подібні випадки державу заборонити такі фінансові продукти? Ні. Чому? Бо в основі надання таких послуг лежить фундаментальний принцип – відношення людини до грошей, усвідомлення базових понять, фінансових наслідків та відповідальності за настання їх. Презумується, що повнолітня особа, якій ці послуги може бути надано, є до-

статньо обізнаною для того, аби усвідомлювати причинно-наслідковий зв'язок у разі отримання цих послуг. Це зазвичай називають фінансовою грамотністю.

Тож доречним було б утілити в життя поняття релігійної грамотності. Це дещо співзвучно з ідеєю Дена Деннета [17], який запропонував вивчати історію всіх релігій світу на рівні з іншими шкільними дисциплінами, що, зрештою, мало би привести до максимальної толерантності в питаннях релігійної свободи. Однак цього замало. Замало навчити орієнтуватися лише у відмінностях релігійних традицій та їхніх переконань. Потрібно дати фундамент – розкрити зміст поняття самого релігійного досвіду, окремо від цих традицій. Дати міжнародну законодавчу базу, яка стосується того ж права на свободу віросповідання. Адже жоден із нас не належить ані конкретній державі, у якій народився, ані конкретній релігійній традиції, у якій міг опинитись через певні життєві обставини. Саме тому людина повинна знати про свої права, навіть якщо (і особливо якщо) вони обмежуються тією релігійною традицією, у якій вона опинилась. Сьогодні ж екстремізм можливий і зі сторони віруючих один на одного, і на рахунок атеїстів, і навпаки.

На базі такого фундаменту медіація стане можливою не лише як правовий інструмент вирішення конфліктів між бізнесменами чи колишнім подружжям, а й між представниками різних конфесій, між віруючими та атеїстами. Нас із дитинства вчать шукати відмінності на двох зображеннях, нас вчать шукати «зайве» в логічному ряду, замість того, аби шукати схоже та спільне. Ніякі квоти в парламенті не зроблять толерантність більш реальною, ніж пошук спільного фундаменту.

У ХХІ ст., попри декларовані толерантність, релігійну свободу та лібералізм, ми все ще маємо високі показники злочинів, вчинених через нетерпимість, та війни, які ґрунтуються на шовінізмі, релігійній ненависті. Але якщо ми почнемо змінювати свідомість з усвідомлення базових понять, із пошуку спільного, не через обмеження, а через усвідомлення стосунків Бог – людина, цілком може статись так, що наші діти не захочуть взяти до рук зброю через те, що хтось носить хрестик, а хтось тюрбан, хтось кіпу, а хтось просто наукову літературу в рюкзаку. Ці «відмінності» на картинках стануть неважливими, натомість важливими стануть спільні цінності – життя, свобода, стан природи. Для цього важливо також позбутися стереотипу, за яким «я кращий», тому що «хтось гірший».

Сьогодні ж, попри заявлене право на свободу віросповідання, носієм, держателем та надавачем цього права виступає держава. Громадянин виступає як безбарвна обгортка людини зі зручним для держави змістом. Він стає всього лише інструментом, саме тому абсолютні права на зразок права на свободу віросповідання стають декларативними принципами. Адже інструмент не повинен бути унікальним, його досвід не повинен відрізнятись від досвіду інших

людей, а практики, що мали релігійне забарвлення, мають стати соціальними практиками. Це перенесення культу, страху та відчуття власної гріховності просто через сам факт народження до адресату у вигляді держави – результати відмови від «опіуму народу», відмови, зрештою, від самого себе.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк Д. О. Як українські суди балансують релігійну свободу: аналіз у контексті світськості. *Право і громадянське суспільство*. Київ, 2014. Вип. 3. С. 4–37
2. Колиба М. М. Свобода віросповідання: філософсько-правовий вимір : дис. ... д-ра філос. наук у галузі права. Львів, 2020. 248 с.
3. Конотоп Л. Г. Філософсько-релігійні інтерпретації концептів «становлення» і «цілісність» людини. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. Київ, 2018. Вип. 2. С. 12–15.
4. Єрмакова Г. С. Релігійні норми як морально-етична домінанта правової свідомості. *Наше право*. Київ, 2017. Вип. 4. С. 188–193.
5. Dworkin R. M. *Religion without God*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2013. 180 p.
6. Habermas J. *Politik, Kunst, Religion: Essays über zeitgenössische Philosophen*. Stuttgart : Reclam, 1978. 150 p.
7. Рішення Конституційного Суду України від 27.12.2022, судова справа № 1-13/2019(374/19). URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777> (дата звернення: 14.09.2023).
8. Рішення Тячівського районного суду Закарпатської області від 20.03.2023, судова справа № 307/1184/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109648055> (дата звернення: 14.09.2023).
9. Національне агентство з питань запобігання корупції. Релігійні переконання публічних діячів – не причина для неподання електронних декларацій. *НАЗК : офіц. сайт*. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/religijni-perekonannya-ne-pruchynadlya-perodannya-e-deklaratsij/> (дата звернення: 14.09.2023).
10. Рішення Вишого антикорупційного суду від 14.03.2023, судова справа № 991/5479/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109548120> (дата звернення: 14.09.2023).
11. Довідник із застосування статті 9. Свобода думки, совісті і релігії. *Європейський суд з прав людини*, 2015. 81 с. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_9_UKR (дата звернення: 14.09.2023).
12. Роналду загрожує арешт у Саудівській Аравії. *Кореспондент*. 2023. 11 серп. URL: <https://ua.korrespondent.net/sport/football/4614615-ronaldu-zahrozhuie-aresht-u-saudivskii-aravii> (дата звернення: 14.09.2023).
13. Рішення Конституційного Суду України від 08.09.2016 № 1-13/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924> (дата звернення: 14.09.2023).
14. France to ban female students from wearing abayas in state schools. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-66634890> (дата звернення: 14.09.2023).

15. Robbers G. State and Church in the European Union. Baden-Baden : Nomos Verlagsgesellschaft mbH and Co., 2019. 688 p. <https://doi.org/10.5771/9783845296265> (дата звернення: 14.09.2023).
16. FBI Releases Supplemental 2021 Hate Crime Statistics. *FBI*. URL: <https://www.fbi.gov/news/press-releases/fbi-releases-supplemental-2021-hate-crime-statistics> (дата звернення: 14.09.2023).
17. Dennet D. C. TEDTalks. Dan Dennet. Let's teach religion. TED, 2006. URL: https://www.ted.com/talks/dan_dennett_let_s_teach_religion_all_religion_in_schools (дата звернення: 14.09.2023).
18. Questions and Answers on Restrictions on Religious Dress and Symbols in Europe. *Human rights watch*. URL: <https://www.hrw.org/news/2010/12/21/questions-and-answers-restrictions-religious-dress-and-symbols-europe> (дата звернення: 14.09.2023).

REFERENCES

1. Vovk, D. O. (2014). Yak ukrainski sudy balansuiut relihiinu svobodu: analiz u konteksti svitskosti. *Pravo i hromadianske suspilstvo – Law and civil society, issue 3*, 4–37 [in Ukrainian].
2. Kolyba, M. M. (2020). Svoboda virospovidannia: filosofsko-pravovyi vymir. *Candidate's thesis*. Lviv [in Ukrainian].
3. Konotop, L. H. (2018). Filosofsko-relihiini interpretatsii kontseptiv «stanovlennia» i «tsilisnist» liudyny. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Filosofii. Kulturolohiia – Bulletin of the National Aviation University. Philosophy. Culturology, issue 2*, 12–15 [in Ukrainian].
4. Yermakova, H S. (2017). Relihiini normy yak moralno-etychna dominanta pravovoi svidomosti. *Nashe pravo – Our law, issue 4*, 188–193.
5. Dworkin, R. M. (2013). Religion without God. Cambridge, MA: Harvard University Press.
6. Habermas, J. (1978). Politik, Kunst, Religion: Essays über zeitgenössische Philosophen. Stuttgart: Reclam.
7. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 27.12.2022, sudova sprava № 1–13/2019(374/19). URL: <https://ccu.gov.ua/docs/5777> [in Ukrainian].
8. Rishennia Tiachivskoho raionnoho sudu Zakarpatskoi oblasti vid 20.03.2023, sudova sprava № 307/1184/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109648055> [in Ukrainian].
9. Natsionalne ahentstvo z pytan zapobihannia koruptsii. Relihiini perekonannia publichnykh diiachiv – ne prychna dlia nepodannia elektronnykh deklaratsii. *Ofitsiyni sait NAZK*. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/novyny/religijni-perekonannya-ne-prychynadlya-nepodannya-e-deklaratsij/> [in Ukrainian].
10. Rishennia Vyshchoho antykoruptsiinoho sudu vid 14.03.2023, sudova sprava № 991/5479/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109548120> [in Ukrainian].

11. Dovidnyk iz zastosuvannya statti 9. Svoboda dumky, sovisti i relihii (2015). Yevropeiskyi sud z prav liudyny. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Guide_Art_9_UKR [in Ukrainian].
12. Ronaldu zahrozhuie aresht u Saudivskii Aravii. *Korespondent*. URL: <https://ua.korrespondent.net/sport/football/4614615-ronaldu-zahrozhuie-aresht-u-saudivskii-aravii> [in Ukrainian].
13. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 08.09.2016 № 1-13/2016. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/1924> [in Ukrainian].
14. France to ban female students from wearing abayas in state schools. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-66634890>
15. Robbers, G. (2019). State and Church in the European Union. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft mbH and Co. <https://doi.org/10.5771/9783845296265>
16. FBI Releases Supplemental 2021 Hate Crime Statistics, FBI. URL: <https://www.fbi.gov/news/press-releases/fbi-releases-supplemental-2021-hate-crime-statistics>
17. Denet, D. C. (2006). TED.Talks. Dan Denet Lets teach religion. TED. URL: https://www.ted.com/talks/dan_dennett_let_s_teach_religion_all_religion_in_schools
18. Questions and Answers on Restrictions on Religious Dress and Symbols in Europe, Human rights watch, URL: <https://www.hrw.org/news/2010/12/21/questions-and-answers-restrictions-religious-dress-and-symbols-europe>

Yakusha Viktoriya Igorivna, graduate student of the Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

PROBLEMS OF INTERACTION BETWEEN THE STATE AND RELIGION THROUGH THE PRISM OF THE CONFLICT BETWEEN NATURAL AND POSITIVE LAW

The article attempts to outline the current state of the conflict between the state and the individual as a bearer of a unique religious experience. With the help of references to the judicial practice of national courts and international judicial bodies, attention is focused on the points of confrontation between the natural human right to freedom of religion and the positive rights of the citizen, the fulfillment of which is required by the state.

Keywords: *religious experience, religious freedom, state, positive law, natural law.*

НАШІ АВТОРИ

АНДРУЩЕНКО <i>Олеся Петрівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, аспірантка кафедри філософії</i>
АРЕФ'ЄВА <i>Анна Юрійвна</i>	<i>Український державний університет імені Михайла Драгоманова, кандидатка філософських наук, докторантка</i>
БУЛІЧ <i>Артем Ігорович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, аспірант кафедри філософії</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії</i>
ІВАЩЕНКО <i>Тетяна Володимирівна</i>	<i>Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, аспірантка кафедри філософії</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри філософії</i>
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Васиївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри філософії</i>
ПОХОАТА <i>Габрієла</i>	<i>Християнський університет Димитрія Кантемира, докторка філософії, професорка (Бухарест, Румунія)</i>
ПРУДНИКОВА <i>Олена Вікторівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри культурології</i>
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії</i>
ЮРКЕВИЧ <i>Олена Миколаївна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, докторка філософських наук, професорка, професорка кафедри філософії</i>
ЯКУША <i>Вікторія Ігорівна</i>	<i>Київський національний університет імені Тараса Шевченка, аспірантка філософського факультету</i>

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>АНДРУЩЕНКО</i> <i>Олеся Петрівна</i>	<i>114</i>
<i>АРЕФ'ЄВА</i> <i>Анна Юрійвна</i>	<i>105</i>
<i>БУЛІЧ</i> <i>Артем Ігорович</i>	<i>17</i>
<i>ДЗЬОБАНЬ</i> <i>Олександр Петрович</i>	<i>17</i>
<i>ІВАЩЕНКО</i> <i>Тетяна Володимирівна</i>	<i>93</i>
<i>КАЛЬНИЦЬКИЙ</i> <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>49</i>
<i>КОВАЛЕНКО</i> <i>Інна Ігорівна</i>	<i>49</i>

<i>МЕЛЯКОВА</i> <i>Юлія Василівна</i>	<i>49</i>
<i>ПОХОАТА</i> <i>Габрієла</i>	<i>70</i>
<i>ПРУДНИКОВА</i> <i>Олена Вікторівна</i>	<i>6</i>
<i>ТРОФИМЕНКО</i> <i>Володимир Анатолійович</i>	<i>78</i>
<i>ЮРКЕВИЧ</i> <i>Олена Миколаївна</i>	<i>34</i>
<i>ЯКУША</i> <i>Вікторія Ігорівна</i>	<i>125</i>

ВИМОГИ
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– *електронний варіант статті*, надісланий на електронну адресу редколегії (для статей із філософії та філософії права – e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; для статей із політології та соціології – e-mail: kafedrasoc@ukr.net);

– *довідку про автора (-ів)* (українською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID ID, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;

– *рецензію* кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або *витяг із протоколу* засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;

ліцензійну згоду автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (див. *додаток 2*);

– *квитанцію* (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

У виняткових випадках за окремим узгодженням із редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.

2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з берегами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати в тексті колонтитули, користуватися автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо в тексті є необхідність виділити змістові блоки, то їх назви слід виділяти жирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. додаток 1):

- у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
- наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт – жирний курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт – курсив);

- нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0, жирний, великими літерами). Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виносці до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

- далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

- далі – текст статті, шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

- далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

- далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел;

– далі – відомості про автора (співавторів) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, жирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з *ключовими словами* (5–7) *англійською мовою, якщо українською мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

- *постановка проблеми* в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- *формулювання цілей* статті (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновки* з цього дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див. Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури за наявності необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний покажчик місця розташування документа в мережі «Інтернет»).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 №40 (див. Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnuk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іноземних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблено спробу осмислення кіберпростору в його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: *віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, інтернет-простір, комп'ютерні технології.*

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. №2. С. 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27, 217–226*. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzoban, O. P. (2018). Temporalna skladova u prostорово-chasovomu kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriiia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2(47), 118–126*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [in Ukrainian].

Gerasimenko Alexander Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Professor, Assistant Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE OF MODERN SOCIETY

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: *virtual reality, cyberspace, information processes, Internet space, computer technologies.*

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого». Серія: філосо-
фія, філософія права, політологія, соціологія»
від _____

П. І. Б.

_____ *місце роботи, посада, науковий ступінь, учене звання*

Телефон _____

e-mail _____

ЛІЦЕНЗІЙНА ЗГОДА НА ПУБЛІКАЦІЮ

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомилися, погоджу-
юся.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

« » _____ 202__ р. _____ /підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальна за випуск *І. І. Коваленко*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23523-13363 ПР від 24.05.2018

Підписано до друку __.11.2023.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 11,8. Обл.-вид. арк. 9. Тираж 100 прим.
Вид. № 3241

Адреса редакції:
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84
E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net

Видавець – видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80, Харків, 61002, Україна
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлювач – ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017

Для заметок
